

Lista dwunastu plemion w Ap 7,5–8

The List of the Twelve Tribes in Rev 7:5–8

Słowa kluczowe: Księga Apokalipsy, 144 000 opieczętowanych, dwanaście plemion Izraela, Manasses, Efraim, Dan.

Key words: The Book of Revelation, 144 000 sealed, twelve tribes of Israel, Manasseh, Ephraim, Dan.

Podczas gdy ST podaje niemal trzydzieści, mniej lub bardziej kompletnych, list dwunastu synów Jakuba/Izraela, czy też plemion Izraela¹, NT prezentuje tylko jedną, znajdującą się w Ap 7,5–8. Zdumiewające, iż ta jedyna nowotestamentowa lista nie znajduje swego odpowiednika w żadnej z list starotestamentowych zarówno pod względem kolejności wymienianych plemion, jak i doboru imion epigonów poszczególnych plemion. Okazuje się także, że

¹ Z. Kallai („The Twelve–Tribe Systems of Israel”, VT 47 [1997] 53–90) wyróżnia cztery schematy list starotestamentowych, dwa bazujące na kluczu genealogicznym (I, II) i dwa idące za kluczem geograficznym (III, IV). Występujące odstępstwa od powyższych schematów są jednostkowe, dlatego nie można mówić o istnieniu innych schematów. *Schemat I*: Listy genealogiczne bazujące na sekwencji narodzin z poszczególnych matek (Lea, Rachela, Zilpa, Bilha). Kolejność, w jakiej występują dzieci żon Jakuba (Lea, Rachela) i niewolnic jego żon (Zilpa i Bilha), jest dowolna. Zob. Rdz 29,32–30,24 razem z Rdz 35,17–18; następnie Rdz 33,1–2; 35,23–26; 46,8–25; 49,3–27; Wj 1,2–4; 6,13–26; Lb 13,4–15; Pwt 27,12–13; 33,6–25; Ezk 48,31–34; 1 Krn 2,1–2; 2–9; 27,16–22. *Schemat II*: Listy genealogiczne związane z rozmieszczeniem terytorialnym pokoleń. W listach tych brakuje pokolenia Lewiego oraz Józefa, obecni są natomiast dwaj synowie Józefa. Kolejność, w jakiej występują plemiona, eksponuje znaczenie Judy. Zob. Lb 1,5–16; 1,20–46; 2,3–31; 7,12–73; 10,14–27; 26,5–50. *Schemat III*: Listy bazujące na podziale terytorialnym z pokoleniem Dana na południu. Zob. Lb 34,19–28; Joz 21,4–7.9–38; 1 Krn 6,39–48; 6,50–66. *Schemat IV*: Listy odzwierciedlające ostateczny podział terytorium z pokoleniem Dana na północy. Zob. Joz 13–19; Sdz 1,2–35; 5,14–18; 48,1–28; 1 Krn 12,25–38.

listy obecne w żydowskiej literaturze pozabiblijnej również nie znają takiej sekwencji imion². Poniższe studium listy plemion w Ap 7,5–8 ma za cel prezentację najbardziej prawdopodobnych wyjaśnień dwóch powyższych trudności, a mianowicie (1) unikalnej *kolejności*, w jakiej wymienione są plemiona oraz (2) niemającego precedensu *doboru* tychże plemion, w którym to pomija się plemiona Dana i Efraima, a wzmiankuje się plemiona Józefa i Manassesza. Jako że rozwiązanie dwóch powyższych trudności związane jest pośrednio z identyfikacją 144 000 opieczętowanych w Ap 7,4, zasadnicza część naszej analizy poprzedzona zostanie krótkim przeglądem propozycji współczesnych komentatorów dotyczących tożsamości opieczętowanych wraz ze wskazaniem preferowanego przez nas wyjaśnienia.

Tożsamość 144 000 opieczętowanych

Opieczętowani mają pochodzić ἐκ πάσης φυλῆς υἱῶν Ἰσραήλ (z *każdego plemienia synów Izraela*) – Ap 7,4. Rzeczownik φυλή (*plemię*) występuje później (ww. 5–8) przed każdym z dwunastu imion w powtarzalnym schemacie: ἐκ φυλῆς ... δώδεκα χιλιάδες (z *plemienia ... dwanaście tysięcy*). Wszystkie dwanaście imion, które występują w ww. 5–8, to imiona starotestamentowych epigonów, którzy dali początek dwunastu szczepom starożytnych Izraelitów. Kluczowym dla całego tekstu jest znaczenie słowa *Izrael* (Ἰσραήλ). W sensie dosłownym odnosi się ono do Hebrajczyków, czy też Izraelitów. Wówczas 144 000 opieczętowanych stanowiłoby wybraną grupę Żydów, dla przykładu: (1) świętych okresu ST³ lub też (2) Żydów, którzy przyjęli chrześcijaństwo⁴. Istnieje także możliwość odniesienia słowa *Izrael* do *wspólnoty chrześcijańskiej*. Nowy Testament dostarcza przykładów, gdzie *chrześcijanie*, czy też *Kościół* określani są jako *prawdziwy Izrael* (Ga 6,16; 1 P 2,9) lub *dwanaście plemion* (Jk 1,1)⁵. Przyjmując takie znaczenie terminu *Izrael*, opieczętowani mogą być

² Zob. Józef Flawiusz, *Ant.* 2, 177–183; Pseudo-Filon, *LAB* 8,6; 8,11–14; 10,3; 25,4; 25,9–13; 26,10–11; *Księga Jubileusz* 33,22; 44,11–34; *Zwój Świątyni* (11Q19) XXIV 11–16; XXXIX 11–XL[1ss]; XL 14–XLI 11; XLIV–XLV; *Testamenty Dwunastu Patriarchów*. Istnieją także dwie niepełne listy w opisie bram *Nowej Jerozolimy* w 4Q365a (tylko ostatnich pięć imion) oraz 4Q554 (zachowało się tylko pięć imion, z których tylko dwa następują po sobie).

³ E. Corsini, *The Apocalypse. The Perennial Revelation of Jesus Christ* (Good News Studies 5; Wilmington: Glazier 1983) 158–159.

⁴ A. Feuillet, *Les 144.000 Israélites marqués d'un sceau*, NT 9 (1967) 191–224.

⁵ Fakt przyjęcia takiego nazewnictwa przez chrześcijan, a więc zbiorowość mniejszą niż etniczny Izrael dwunastu plemion, ma swoje paralele zarówno w ST, jak i w zwojach

widziani jako część wspólnoty chrześcijańskiej (bez względu na ich żydowskie, czy też pogańskie pochodzenie), dla przykładu: (3) chrześcijańscy męczennicy⁶ albo też (4) charakterystyczna dla czasów ostatecznych grupa specjalnie zachowanych od plag i prześladowań chrześcijan⁷, lub (5) chrześcijańska armia powołana do walki w eschatologicznej wojnie mesjańskiej⁸. W powyższych przykładach widać, że komentatorzy bardzo dosłownie rozumieją użycie liczb 144 000, 12 000 oraz przyimka *ék*. Przyimek *ék* miałby wskazywać, że liczba opieczętowanych rekrutuje się spośród Izraela, a zatem jest jedynie częścią tegoż Izraela. Jeśli rozumieć liczby 144 000 oraz 12 000 na sposób symboliczny – w ślad za symbolicznym znaczeniem innych liczb w Ap – odnosiłyby się one do rzeszy opieczętowanych tworzących *Izrael* zbudowany z *dwunastu plemion*,

qumrańskich. W świetle Ezd 6,16–17 widać, że mimo, iż powracający z wygnania babilońskiego pochodzili jedynie z trzech plemion (Juda, Beniamin i Lewi – zob. Ezd 1,5), ta *garstka ocalonych* (Ezd 9,8) uważała siebie za reprezentantów dwunastu pokoleń Izraela. Także wspólnota qumrańska utożsamiała siebie z prawdziwym Izraelem (zob. przypis 64) oraz dwunastoma plemionami Izraela (zob. 4Q164; 11Q19 LVII 11–15). Dla przykładu, dwunastu świeckich mężów, reprezentantów dwunastu plemion, wraz z trzema kapłanami, stanowiło radę wspólnoty (1QS VIII 1; 4Q265 7 II 7). Taka struktura odpowiada podziałowi Izraela w czasie wędrówki przez pustynię w Lb 1–4: każde z dwunastu plemion (wliczając Efraima i Manasses) zamieszkiwało w oddzielnym obozie, podczas gdy Lewici byli podzieleni na trzy klany i obozowali wokół Namiotu Spotkania (Lb 1,52–53). Zob. S. Hultgren, *From the Damascus Covenant to the Covenant of the Community. Literary, Historical, and Theological Studies in the Dead Sea Scrolls* (StTDJ 66; Leiden–Boston, MA: Brill 2007) 314. Zob. także D. Flusser, *Qumran und die Zwölf, Judaism and the Origin of Christianity* (Jerusalem: Magnes 1988) 173–185; S. Pinès, *Notes on the Twelve Tribes in Qumran, Early Christianity and Jewish Tradition*, w: *Messiah and Christos. Studies in the Jewish Origins of Christianity Presented to David Flusser on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday* (red. I. Grünwald – S. Shaked – G.G. Stroumsa) (TSAJ 32; Tübingen: Mohr Siebeck 1992) 151–154.

⁶ Np. E. Lohmeyer, *Die Offenbarung des Johannes* (Handbuch zum Neuen Testament 16; Tübingen: Mohr Siebeck 1926.²1953) 70; G. B. Caird, *A Commentary on the Revelation of St. John the Divine* (BNTC; New York, NY: Harper and Row 1996) 96.

⁷ D.E. Aune, *Revelation 6–16* (WBC 52B; Nashville, TN: Thomas Nelson 1998) 443: „particular group of Christians (including all ages and both genders) who have been specially protected by God from both divine plagues and human persecution just before the final eschatological tribulation begins and who consequently survive that tribulation and the great eschatological tribulation begins and who consequently survive that tribulation and the great eschatological battle that is the culmination of that tribulation”.

⁸ R. Bauckham, *The Book of Revelation as a Christian War Scroll*, „Neotestamentica” 22 (1988) 21–28 = *The Climax of Prophecy: Studies on the Book of Revelation* (Edinburgh: T. & T. Clark 1993) 217–229; id., *The List of the Tribes of Revelation 7 Again*, JSNT 42 (1991) 104–115 = *The Jewish World around the New Testament. Collected Essays* (Grand Rapids, MI: Baker Academic 2010) 161–174.

ale także z *dwunastu apostołów*⁹. Sam fakt, że z *każdego* plemienia powołana jest *ta sama liczba* opieczętowanych każe widzieć tutaj symbolizm, a nie próbę odtwarzania realiów historycznych, gdyż spisy poszczególnych plemion w ST mówią o różnej ich wielkości (por. Lb 1,20–46; 26,1–51)¹⁰. Ostateczny zatem sens liczby i listy opieczętowanych jest symboliczny: liczba Izraela jest liczbą kompletną; Izrael objawia się tutaj w swej doskonałej pełni¹¹.

Wróćmy jednakże jeszcze raz do semantyki terminu *Izrael*: etnicznie żydowski Izrael *versus* chrześcijański Izrael–Kościół. W Ap nie istnieje rzeczywiste rozdzielanie pomiędzy etnicznym Izraelem ST, złożonym z Żydów oczekujących na Mesjasza (propozycja 1) lub uznających już Mesjasza w Jezusie (propozycja 2), oraz Izraelem NT, składającym się z pogan i Żydów, którzy idą za Jezusem Mesjaszem (propozycje 3, 4, 5). W perspektywie autora Ap istnieje tylko *jeden Izrael*, który oddaje cześć Mesjaszowi–Barankowi, w doskonałym wypełnieniu wszystkich obietnic ST¹²; etniczni Żydzi, którzy nie idą za Baran-

⁹ Mury nowej Jerozolimy (Ap 21,12–17) stają na dwunastu warstwach fundamentu, na których wypisane są imiona dwunastu apostołów. Mury te mają także dwanaście bram, które są oznaczone imionami dwunastu plemion Izraela. Długość, szerokość i wysokość miasta to 12 000 stadiów, a mur ma 144 łokcie. W świetle tej wizji liczba 144 000 to dwanaście plemion Izraela pomnożonych przez dwanaście apostołów oraz przez tysiąc. O symbolice liczby *dwanaście* w Ap zob. A. Geyser, *The Twelve Tribes in Revelation: Judean and Judeo-Christian Apocalypticism*, NTS 28 (1982) 388–399.

¹⁰ Przyimek *ἐκ* ma charakter dystrybutywny, który odsyła do „miejsca” pochodzenia opieczętowanych i funkcjonuje podobnie jak w bezpośrednim kontekście (Ap 7,9; por. 5,9) oraz w Lb 1,20–46, w spisie wojsk Izraela. Na ten ostatni szczegół zwraca uwagę Bauckham („Christian War Scroll”, 22) który twierdzi, że wielokrotnie powtórzona formuła z Ap 7,5–8, *ἐκ φυλῆς ... δώδεκα χιλιάδες*, odzwierciedla w istocie formułę spotykaną militarnych spisach w księdze Liczb (1,21.23 etc: *ἐκ τῆς φυλῆς...*).

¹¹ Zob. G.K. Beale, *The Book of Revelation. A Commentary on the Greek Text* (NIGTC; Grand Rapids, MI – Cambridge, U.K.: Eerdmans / Carlisle, U.K.: Paternoster 1999) 416: „Many commentators rightly understand the number to be figurative, since nearly all other numbers in the book have figurative significance. Here, the group who is sealed represents the complete number of God’s people”.

¹² Zob. M. Wojciechowski, *Church as Israel according to the Revelation of St. John*, „Collectanea Theologica” 64 (1994) 33–40. Autor ten (ibid., 39–40) stwierdza: „[W]e cannot find any discontinuity or state that the servants of the Lamb were sharply distinguished from Israel. If we call the new community the Church, we must immediately add that it appears as identical with Israel, even if transformed and knowing the Messiah. According to the Book of Revelation the people of all the nations, races and languages who believe in Him, enter the Israel of the twelve tribes and become true Jews. It is not a ‘new Israel’ different from the old one, but the same People of God. We can even suggest that the author of the Revelation would prefer to call the community of all Christians Israel rather than the Church, applying the word ‘church’ *ekklesia* to local churches (Rev 1,3; 22,16); and as for the Christians,

kiem (Ap 14,4), nie są w istocie prawdziwymi Żydami, ale *synagogą Szatana* (2,9; 3,9)¹³. Dlatego nie są uprawnione dwie pierwsze propozycje, które ograniczają tożsamość opieczętowanych do etnicznego Izraela, jak i trzy ostatnie, które ograniczają się jedynie do współczesnych, czy też przyszłych chrześcijan. W wizji tej zacierają się granice czasowe między przeszłością, teraźniejszością i przyszłością; wizja opisuje wieczne teraz, które jest czasem ostatecznym. Opieczętowanych należy widzieć jako odrodzony Izrael: zjednoczony lud Pierwszego Przymierza (reprezentowany przez 12 plemion) oraz lud Nowego Przymierza (reprezentowany przez 12 apostołów Baranka). To połączenie symbolizowane jest na kartach Apokalipsy przez obecność 24 starców (12+12), którzy zasiadają na tronach wokół tronu Baranka. Cały Izrael, złożony zarówno z pogan, jak i Żydów, oddaje cześć Bogu i Barankowi w nowej Jerozolimie. W tym sensie 144 000 opieczętowanych może być identyfikowanych, wbrew niektórym komentatorom, z tą samą liczbą opieczętowanych opisaną w 14,1-5, jak i *niepoliczalnym tłumem z każdego narodu i wszystkich pokoleń, ludów i języków* opisanym w bezpośrednim kontekście następującym (7,9-17). Odrodzenie i zjednoczenie dwunastu pokoleń Izraela na końcu czasów, jak i wejście pogan do Izraela, były ważną częścią oczekiwań wyrażonych w ST, żywych również w okresie powstania NT¹⁴. Wypełnienie się tych oczekiwań poprzez misję Jezusa stoi u podstaw koncepcji odrodzonego *Izraela* w Ap.

he would likely call them Jews... The integration of the community of the saved with Israel is presented in the eschatological perspective. It results from the general character of the book and not from an idea that Israel and the Church would be separated now and reunited in the future. Nothing suggests any separation; the same crowd of the saved is described as Israel and as a multitude of the servants of the Lamb. The eschatology is not a science of the future; what is historically 'tomorrow' explains 'today'. The Israel of the Book of Revelation is defined by the universal and salvific destiny awaiting the twelve tribes".

¹³ O tym, że prawdziwym Żydem jest także wierzący poganin, zobacz Rz 2,28-29; Ga 3,28-29.

¹⁴ *Testament Beniamina* 9,2 stwierdza: *i tam [w świątyni Boga] dwanaście plemion i wszyscy poganie będą zebrani razem*. Co do idei odrodzenia dwunastu plemion zob. Is 11,10-13; 27,12-13; Jr 31,7-9; Ez 37,15-23; Syr 36,11; Tb 13,13-18; 2 *Baruch* 78,5-7; *Testament Józefa* 19,1-7; Mt 19,28; *m. Sanhedrin* 10,3; *j. Sanhedrin* 10,6. Koncepcja, iż poganie nawróceni na judaizm stają się prawdziwymi Izraelitami znajduje się w Wj 12,37-38; Rut; 2 Sm 11. Związanie jej z odnowieniem Izraela w czasach ostatecznych jest widoczne w Ps 47,9; 87; Is 66,19-21; Za 2,11; 8,23; 9,7; 14,16-19. Warto zwrócić także uwagę na obecność prorokini Anny w Łk 2,36-38. Miała ona pochodzić z pokolenia Asera, a zatem z jednego z dziesięciu „zaginionych” plemion. Pojawia się ona na samym początku misji Jezusa jako profetyczny znak nadejścia eschatologicznej pełni czasów naznaczonych zjednoczeniem dwunastu plemion rozproszonych po świecie (Mt 19,28; Łk 22,30; por. Iz 49,6).

Kolejność imion plemion w liście Ap 7,5–8

Nie istnieją poważne wątpliwości co do obecnej greckiej formy tekstu listy w Ap 7,5–8¹⁵. Plemiona wymienione są w niej w następującej kolejności:

Juda – Ruben

Gad – Aser

Neftali – Manasses

Symeon – Lewi

Issachar – Zabulon

Józef – Beniamin

Przegląd starotestamentowych i pozabiblijnych list dwunastu plemion pokazuje, że powyższa lista nie znajduje w nich swego dokładnego odpowiednika. Co więcej, lista ta wymyka się metodologicznemu rozróżnieniu na listy stworzone na podstawie klucza genealogicznego oraz na listy odwołujące się do podziału terytorialnego. Próbując zrozumieć listę, używając klucza genealogicznego, pierwsza para to synowie Lei, następna to synowie jej niewolnicy Zilpy, trzecia para to Neftali, który jest synem Bilhy, niewolnicy Racheli, oraz Manasses, wnuk Racheli. Pozostałą część listy tworzą czterej synowie Lei oraz dwaj synowie Racheli. Sekwencja ta nie odpowiada kolejności, w jakiej synowie Jakuba–Izraela przychodzili na świat (Rdz 29,32–30,24; 35,17–18; por. *Jub.* 28,17–24; 32,3), a więc: czterej synowie Lei (Ruben, Symeon, Lewi, Juda), dwaj

¹⁵ Jedynie dwa mss (numery 1854 i 2845), datowane na średniowieczne (XI w., Iviron at Mt. Athos, i XV w., Oxford Bodleian Library), wymieniają plemię Dana na miejscu Gada. C. von Tischendorf (*Novum Testamentum graece ad antiquissimos testes denuo recensuit, apparatus criticum omni studio perfectum apposuit commentationem isagogicam praetexuit. Editio octava critica maior* [Lipsiae: Giesecke & Devrient 1869–1872] II, 946) podaje jeszcze dwa inne mss z taką lekcją; jeden przechowywany w Liceum we Frankfurcie nad Odrą, a drugi w miejskiej bibliotece w Hamburgu. Zmiana ta jest najprawdopodobniej zwykłym błędem kopisty wynikłym z zastąpienia krótkiej trzyliterowej nazwy γὰδ, inną równie dobrze znaną ze ST trzyliterową nazwą plemienia δάβ. Zamierzona korekta tekstu wydaje się mało prawdopodobna, gdyż wstawienie Dana, którego nie ma w liście, kreuje nową trudność polegającą na nieobecności Gada. Jeden ms (nr 1957, XV w., Biblioteka Watykańska), zachowując te same imiona, podaje je w nieco innej kolejności: Juda, Gad, Neftali, Symeon, Issachar, Józef, Ruben, Aser, Manasses, Lewi, Zabulon, Beniamin. Kolejność ta nie ma swego odpowiednika w żadnej liście starotestamentowej. Inny ms z rodziny *f*³ (nr 69, XV w., przechowywany w Leicester Record Office) pomija zupełnie pokolenie Józefa dając w efekcie listę jedenastu plemion. Por. *The Center for New Testament Textual Studies NT Critical Apparatus*, The New Orleans Baptist Theological Seminary, 2004 (BibleWorks 9).

synowie Bilhy (Dan, Neftali), dwaj synowie Zilpy (Gad i Aser), kolejni dwaj synowie Lei (Issachar i Zabulon), synowie Rachaeli (Józef i Benjamin). Zdumiewające, że sekwencja narodzin nie jest odtworzona w żadnej liście znajdującej się w ST oraz literaturze okołotestamentalnej.

Brak *właściwej* kolejności (tj. powielającej wzory znanych nam list starotestamentowych i okołotestamentalnych), jak i *zrozumiałej* kolejności (tj. brak klucza genealogicznego, czy też terytorialnego, według którego lista ta została skomponowana) może prowadzić do wniosku, że lista jest wynikiem *błędu* autora lub późniejszych kopistów lub też ta zupełnie *nowa* sekwencja obecna w liście jest zamierzona. Przyjęcie pierwszej możliwości, wraz z rekonstrukcją hipotetycznej „oryginalnej” listy, jest jednak uprawnione dopiero wówczas, gdy zostaną wyczerpane wszelkie możliwości zrozumienia obecnej sekwencji plemion, występującej w dostępnym nam tekście Ap.

Zamierzona nowość listy

Według H. Grotiusa, brak zachowanego porządku w liście objawia prawdę, że w Chrystusie wszyscy są równi: „Nullus servatur ordo, quia omnes in Christo pares”¹⁶. Kolejność plemion w liście jest zatem świadomym odejściem od znanych sekwencji, których celem jest wskazanie na nową rzeczywistość mistycznego Ciała Chrystusa, gdzie ostatni są pierwszymi, a pierwsi ostatnimi.

Do podobnych wniosków doszli także późniejsi komentatorzy. Ograniczmy się do zacytowania jedynie dwóch, których dzieli ponad 120-letni przedział czasowy. E. W. Hengstenberg twierdzi, że kompletne pomieszenie synów żon i niewolnic Jakuba jest zamierzone; wskazuje ono, że „in the kingdom of Christ difference of birth, external privilege avails nothing; the same principle, on which the doctrine of Paul in Eph. iii.6 rests, ‘That the Gentiles should be fellow-heirs and of the same body, and partakers of his promise in Christ by his Gospel’”¹⁷. Lista wskazuje na uniwersalizm opieczętowanych; nie liczy się ich pogańskie, czy też żydowskie pochodzenie. Brak wśród dwunastu plemion Dana pokazuje, że lista nie jest odwzorowaniem starego „żydowskiego” Izraela, ale nowego, „żydowsko-chrześcijańskiego”¹⁸. Umieszczenie Manasses, syna umiłowanej Racheli, pomiędzy synami „znienawidzonej” Lei (włączając w to

¹⁶ H. Grotius, *Annotationes in Novum Testamentum. Denuo emendatius editae* (Groningen: Zuidema 1830) VIII, 304.

¹⁷ E.W. Hengstenberg, *The Revelation of St. John Expounded for Those Who Search the Scriptures* (Edinburgh: T. & T. Clark 1851) I, 302.

¹⁸ Ibid., 297.

także synów jej niewolnicy) pokazuje równość wszystkich pokoleń¹⁹. Fakt, że synowie niewolnic, Gad, Aser i Neftali, zajmują wysoką 3, 4 i 5 pozycję na liście – umieszczeni są nawet przed synami umiłowanej Racheli – ma sygnalizować włączenie pogan do wspólnoty nowego Izraela²⁰.

G.E. Ladd uznał, iż nieregularności występujące w liście, głównie brak Dana, każą myśleć, że lista ta nie jest widziana przez autora Apokalipsy jako rzeczywiste przedstawienie dwunastu plemion starotestamentowego Izraela. W konsekwencji stwierdza on: „No satisfactory explanation of this irregular list of names has been offered, unless it be this: John intends to say that the twelve tribes of Israel are not really literal Israel, but the true, spiritual Israel – the church”²¹. Odstępstwa od spodziewanego układu listy, a zatem *nowa* lista, ma wskazywać na zupełnie *nową* rzeczywistość, którą jest Kościół.

Pierwszeństwo Judy, który występuje przed pierworodnym Rubenem, ma już swoje wcześniejsze paralele w ST (zob. Lb 2,3–31; 7,12–78; 10,14–27; 34,19–28; Joz 21,4–7.9–38; Sdz 1,2–35; 1 Krn 2–9; 6,50–66; 12,25–38). W niektórych przypadkach pierwszeństwo Judy wynikało z geograficznego klucza, w którym sporządzano listę; zaczynało się od położonego najbardziej na południe pokolenia Judy i przesuwano się na północ (por. Lb 34,19–28; Joz 21,4–7 oraz 21,9–38; Sdz 1,2–35; 1 Krn 6,50–66; 12,25–38). W pozostałych przypadkach można przypuszczać, iż pierwszeństwo Judy wynikało z dominującej roli

¹⁹ Ibid., 303.

²⁰ Dla niektórych komentatorów (Hengstenberg, Swete) nie bez znaczenia jest także faktor geograficzny. Zob. C.R. Smith, *The Portrayal of the Church as the New Israel in the Names and Order of the Tribes in Revelation 7.5–8*, JSNT 39 (1990) 114–115. Autor ten zauważył, że Gad, Aser, Neftali oraz Manasses to plemiona mieszkające pośród pogan na północy i związał to z koncepcją *Galilei pogan* z Iz 9,1 (tekst cytowany w Mt 4,13) i szczególnie intensywną działalnością Jezusa w tym regionie. W istocie plemionami cytowanymi wraz z wyrażeniem *Galilea pogan* są Neftali i Zabulon, a plemiona Gada, Asera i Manasses nie mieszkaly w Galilei. Zob. R. Bauckham, *The List*, 101. Bez wątplenia argument z pomieszczenia dzieci z poszczególnych matek, jako znak równości plemion, ma swoją obiektywną wartość. Twierdzenie jednak, iż wysoka pozycja synów niewolnic jest znakiem włączenia pogan w nowy Izrael, budzi zastrzeżenia Bauckhama (ibid.). W jego opinii twierdzenie to może mieć jedynie wartość subiektywnego przypuszczenia komentatora. C.R. Smith (*The Tribes of Revelation 7 and the Literary Competence of John the Seer*, JETS 38 [1995] 217) w „promocji” synów niewolnic widzi „an attempt to depict the admission to privilege of those born low”. W tym sensie, synowie niewolnic, jako nisko urodzeni, mogą reprezentować wszystkich, którzy przez fakt urodzenia nie mieli takich samych przywilejów. W sensie teologicznym zatem plemiona niewolnic mogą reprezentować pogan, którzy przez fakt urodzenia się poza Narodem Wybranym, nie uczestniczyli w jego obietnicach.

²¹ G.E. Ladd, *A Commentary on the Revelation of John* (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1972) 115.

dynastii Dawida wywodzącej się z tegoż plemienia. R. Bauckham twierdzi, że motyw dawidowego mesjanizmu mógł przyświecać Pseudo-Filonowi w LAB 25,4 oraz 25,9–13, gdzie zamieścił listę dwunastu plemion z Judą na pierwszej pozycji. Pseudo-Filon gloryfikuje Kenaza, z plemienia Judy, jako pierwszego i największego sędziego (25,9; por. Sdz 3,9), prekursora Dawida (21,4–5; 49,1), prototyp przyszłego mesjańskiego wybawcy Izraela z rąk pogan²². Według wizji Ez 37,15–25 plemiona północne (Izrael) będą przyłączone do Judy i będzie nad nimi panował nowy Dawid z plemienia Judy (por. Ez 34,23–25). Proroctwo to kontynuuje ideę zawartą już w Rdz 49,8, gdzie Jakub zapowiada moment, w którym jedenaście pozostałych plemion złoży pokłon przed Judą. Rdz 49,10 poszerza perspektywę, przepowiadając, iż Juda zdobędzie *posłuch wśród narodów* (MT) oraz jest *oczekiwaniem narodów* (LXX). W przypadku Ap 7,5 fakt pochodzenia Mesjasza z plemienia Judy wydaje się najbardziej racjonalną przyczyną dla wyjaśnienia pierwszej pozycji tego plemienia na liście. W istocie w Ap 5,5 czytamy: *μη κλαίετε, ἰδοὺ ἐνίκησεν ὁ λέων ὁ ἐκ τῆς φυλῆς Ἰούδα, ἡ ρίζα Δαυὶδ* – *Przestań płakać! Oto zwyciężył Lew z pokolenia Judy, Odrośl Dawida*²³. Plemię, z którego pochodzi głowa Izraela (por. Ef 1,22; 4,15; Kol 1,18; 2,19) – Izraela złożonego z wszystkich narodów, ludów, plemion i języków (por. Ap 5,9; 7,9) – znajduje się zatem na pierwszej pozycji.

W wyniku upadku dynastii Dawida²⁴ oraz zwycięskiego powstania Machabeuszy dominującą rolę polityczną i religijną w Izraelu okresu Drugiej Świątyni odgrywało plemię Lewiego. Patrząc na żydowską okolo testamentalną literaturę apokaliptyczną, która poświadcza prymat plemienia Lewiego, można by słusznie oczekiwać imienia „Lewi” na pierwszej pozycji²⁵. Znaczenie tego plemienia nie jest jednak odzwierciedlone w sekwencji imion listy Janowej, gdzie zajmuje dopiero ósmą pozycję²⁶. Jeśli patrzeć na listę w Ap 7,4–8 z punktu widzenia te-

²² R. Bauckham, *The List*, 111–112.

²³ Por. Ap 3,7; 22,16. Zob. także Hbr 7,11.

²⁴ Bezpośredni udział dynastii Dawida w zarządzie perskiej prowincji Yehud przypada na lata 520–490 przed Chr. i kończy się z osobą Selomit, córki Zorobabela (1 Krn 3,19). Zob. E. M. Meyers, *The Shelomith Seal and Aspects of the Judean Restoration: Some Additional Reconsiderations*, ERLs 18 (1985) 33*–38*.

²⁵ Lewi jest pierwszy w liście 11Q19 XXIV 11–16. W *Testamencie Judy* 25,1, w porządku plemion mających dostąpić zmartwychwstania, pierwszy wymieniony jest Lewi, a potem Juda. Zob. C.R. Smith, *The Tribes*, 215–216.

²⁶ Tekst syryjski poświadczony przez manuskrypt Nitran (British Museum, Ms. Add. 17193) pomija imię Lewiego; dopiero późniejsza ręka dodaje jego imię na marginesie. Tekst syryjski zawarty w manuskrypcie Crawford (Library of the Earl of Crawford, Ms. Syr. 2) natomiast wymienia Lewiego *po* Issacharze, a więc dopiero na 9 pozycji. Gwynn twierdzi, iż wspólne źródło dla obu mss nie zawierało imienia Lewiego. Zob. J. Gwynn, *The Apocalypse*

rytorialnego obecność plemienia Lewiego może nawiązywać do eschatologicznej wizji z Ez 48,9–20. Tekst ten zawiera idealistyczną wizję przyszłego podziału kraju, w którym kapłani z rodu Sadoka, lewici oraz sam władca otrzymują przydział ziemi²⁷. Brama Lewiego wzmiankowana jest także w Ez 48,31–34 oraz w qumrańskim *Zwoju Świątyni* (4Q19) jako jedna z dwunastu bram nowej Jerozolimy oznaczonych imionami epigonów dwunastu szczepów Izraela (por. Ap 21,12)²⁸. W ujęciu Ap, gdzie w nowym Jeruzalem nie ma już świątyni i nie ma potrzeby sprawowania kultu ofiarniczego przez kapłanów i lewitów (21,22), a wszystkim zbawionym przysługuje tytuł kapłana (1,6; 5,10; 20,6), wspomnienie Lewiego na odległej pozycji pośród pozostałych plemion Izraela nie jest bez znaczenia. Uprzywilejowana rola potomków Lewiego, jako kapłanów, pośredników między Bogiem i Izraelem, zakończyła się wraz z ustaniem ważności ofiar starotestamentowych²⁹.

of St. John, in a Syriac Version Hitherto Unknown (Dublin: Hodges, Figgis & Co. – London: Longmans, Green & Co. 1897) 58. Syryjskie teksty ss. 9 oraz 35. Wg Gwynna oba mss są świadkami zaginionego tłumaczenia Polikarpa dla biskupa Filokseniusa z Mabbug (508 r. po Chr.), tzw. *Versio Philoxeniana*. Inny jedyny znany nam syryjski tekst Ap, tłumaczenie Tomasza z Harkel (616 r. po Chr.), również poświadcza o przestawieniu.

²⁷ Imię Lewiego pojawia się w listach genealogicznych dwunastu plemion i jest pomijane w listach sporządzanych w kluczu terytorialnym, gdyż Lewi nie posiadał na własność żadnego terytorium. Wyjątkiem jest właśnie Ez 48,1–28, gdzie plemię Lewiego otrzymało przydział ziemi wokół nowej Jerozolimy. Bauckham („Christian War Scroll”, 21–28, esp. 24) proponuje inny podział starotestamentowych list i twierdzi, iż Lewi nie występuje w listach o znaczeniu militarnym (np. Lb 1,49; 2,33; 26,1–51; 1 Krn 21,6), ale jest podawany w listach o znaczeniu niemilitarnym (Lb 3,14–39; 26,57–62). Co ciekawe, lista w Ap 7,5–8 ma wydźwięk militarny i mimo to podaje imię Lewiego. Jej odpowiednikiem byłaby qumrańska *Reguła Wojny* (I,2; IV,1–8) gdzie wśród dwunastu pokoleń uczestniczących w eschatologicznej wojnie wymieniany jest także Lewi.

²⁸ Wg rekonstrukcji E. Puecha brama Lewiego występuje także wśród bram nowej Jerozolimy w 4Q554. Zob. E. Puech, *The Names of the Gates of the New Jerusalem (4Q554)*, w: *Emanuel. Studies in Hebrew Bible, Septuagint and Dead Sea Scrolls in Honor of Emanuel Tov* (red. S.M. Paul – R.A. Kraft – L.H. Schiffman – W.W. Fields – E. Ben-David) (VTS 94; Leiden: Brill 2003) 379–392 (Symeon – [Lewi] – [Judah] – Józef – [Benjamin] – Ruben – [Issachar] – [Zabulon] – [Gad] – [Dan] – Neftali – Aser).

²⁹ W tym miejscu warto zacytować stary komentarz J. A. Bengela (3 wyd. z 1758): „After the Levitical ceremonies were abolished, Levi found himself again on a level with his brethren. All now are priests, all have access, not one through another, but one with another. Levi was chosen of old for the public ministrations of the sanctuary, and the priesthood in particular was given to Aaron and his posterity; but in the New Testament such shadow-work is passed away, and Levi hence became as one of the other tribes”. Za E.W. Hengstenberg, *Revelation*, I, 302.

Wysoka pozycja Rubena na liście, pierworodnego syna Jakuba, jest wyjaśniona przez C. R. Smitha na sposób symboliczny: „As the first-born, the represents believing Israelites, those who, like the first-born in the Old Testament, ‘belong to the Lord’ (Exod. 13.2)”³⁰. Prócz Judy i Rubena, Smith podkreśla również typologiczne znaczenie obecności w liście wszystkich sześciu pozostałych synów żon Jakuba, Lei i Racheli: „Significantly, the six other ‘non-handmaid’ tribes (i.e. the sons of the ‘true wives’) are not deleted, but included later in the list, typifying the eventual salvation through the church of the ‘fullness of Israel’ (Rom. 9–11)”³¹. Ostatnia pozycja Benjamina, która ma swoje paralele w ST, ma również swoje znaczenie. G. K. Beale wskazuje na *Midrasz Rabba* 98,2 który odnosi wezwanie do zgromadzenia się synów Jakuba w Rdz 49,1 do eschatologicznego odrodzenia Judy i Benjamina; będzie to moment, w którym inne plemiona oddadzą im hołd. Pozycja Judy i Benjamina w liście Ap tworzy literacką *inclusio* – w istocie tylko te dwa plemiona są opatrzone słowem ἐσφραγισμένοι (*opieczętowani*) – która wskazuje na ważność zarówno pierwszego, jak i ostatniego plemienia³².

„Prehistoria” listy, czyli próby rekonstrukcji Vorlage

G. B. Gray twierdził, że niezrozumiała kolejność, w jakiej występują plemiona, jest wynikiem błędu, a dokładnie *transpozycji*, która wkradła się w procesie transmisji tekstu. Prawidłowa, a zatem pierwotna, kolejność wymaga przesunięcia całej sekwencji Gad, Aser, Neftali, Manasses (ww. 5c–6) na sam koniec obecnej listy (po w. 8)³³. Otrzymujemy wówczas kolejność według klucza genealogicznego (kolumna pierwsza poniżej): najpierw sześciu synów z pierwszej żony Jakuba/Izraela, Lei, następnie dwaj synowie drugiej żony, Racheli, dalej dwaj synowie Zilpy, niewolnicy Lei, oraz na końcu dwóch synów Bilhy, niewolnicy Racheli. Z przyczyn, które omówimy poniżej, w obecnym tekście mamy jednak na miejscu Dana pokolenie Manasses.

³⁰ C.R. Smith, *The New Israel*, 115.

³¹ Ibid., 115.

³² Beale, *Revelation*, 417–418. Warto także zauważyć gramatyczną nieprawidłowość w ww. 5 i 8: słowo ἐσφραγισμένοι występuje ω mianowniku zamiast w dopełniaczu; podkreśla ona istnienie wspomnianej *inclusio*.

³³ G.B. Gray, *The List of the Twelve Tribes*, „The Expositor”, 6th series, 5 (1902) 225–240; id., *The Tribes*, w: *Encyclopaedia Biblica. A Critical Dictionary of the Literary, Political and Religious History, the Archaeology, Geography, and Natural History of the Bible* (red. T.K. Cheyne – J.S. Black) (New York, NY: Macmillan – London: Black 1903) IV, 5209.

<i>Juda</i>	<i>Juda</i>
<i>Ruben</i>	<i>Ruben</i>
<i>Symeon</i>	<i>Gad</i>
<i>Lewi</i>	<i>Aser</i>
<i>Issachar</i>	<i>Neftali</i>
<i>Zabulon</i>	<i>Manasses</i>
<i>Józef</i>	<i>Symeon</i>
<i>Benjamin</i>	<i>Lewi</i>
<i>Gad</i>	<i>Issachar</i>
<i>Aser</i>	<i>Zabulon</i>
<i>Neftali</i>	<i>Józef</i>
<i>Dan (/Manasses)</i>	<i>Benjamin</i>

Sekwencję: *synowie żon* (zawsze pierwsi synowie Lei i potem synowie i wnukowie Racheli) – *synowie niewolnic*, spotykamy w Rdz 35,23–26; Wj 1,2–4; Lb 1,5–16; 13,4–15; Pwt 33,6–25; Joz 13–19, a także u Józefa Flawiusza, *Ant.* I, 344; II, 177–183. W powyższych przykładach kolejność imion nie odpowiada jednak sekwencji znajdującej się w Ap ani w liście, którą zaproponował G.B. Gray jako *Vorlage*.

Możliwa jest także rekonstrukcja polegająca na przesunięciu tej samej sekwencji imion (Gad, Aser, Neftali, Manasses) za w. 8a. Otrzymamy wówczas następującą kolejność imion: wpierw wszyscy synowie Lei (Juda, Ruben, Symeon, Lewi, Issachar, Zabulon), następnie synowie niewolnicy Lei, Zilpy (Gad i Aser), synowie Bilhy (Neftali i Dan – na miejscu którego w tekście stoi Manasses), i na końcu synowie Racheli (Józef i Benjamin)³⁴. Taka pierwotna sekwencja odpowiadałaby w przybliżeniu kolejności znanej z Rdz 49,3–27 – sześciu synów Lei, starszy syn Bilhy (Dan), dwaj synowie Zilpy, młodszy syn Bilhy (Neftali), dwaj synowie Racheli (kolumna pierwsza poniżej). Jeżeli tekst Rdz 49,3–27 służył jako *Vorlage* dla Ap 7,5–8 należałoby przyjąć w pierwszej fazie (1) świadome przesunięcie Judy na pierwszą pozycję oraz (2) powyższą transpozycję sekwencji czterech synów niewolnic (kolumna druga). Następnym krokiem byłoby (3) usunięcie imienia Dana i zastąpienie go imieniem Manassesa dla uzyskania

³⁴ Obie rekonstrukcje podaje także w swym komentarzu R.H. Charles, *A Critical and Exegetical Commentary on the Revelation of St John* (ICC; Edinburgh: T. & T. Clark 1920) I, 208. Uważa jednak, że pierwsza jest lepsza.

liczby dwunastu plemion. Manasses, zgodnie z kluczem genealogicznym, zostałby umieszczony za Neftalim, bratem Dana. Ostatnim krokiem (4) byłaby zamiana sekwencji w parze Zabulon – Issachar na odpowiadającą kolejności urodzin.

<i>Ruben</i>	<i>Juda</i>	<i>Juda</i>
<i>Symeon</i>	<i>Ruben</i>	<i>Ruben</i>
<i>Lewi</i>	<i>Dan</i>	<i>Gad</i>
<i>Juda</i>	<i>Gad</i>	<i>Aser</i>
<i>Zabulon</i>	<i>Aser</i>	<i>Neftali Manasses</i>
<i>Issachar</i>	<i>Neftali</i>	<i>Symeon</i>
<i>Dan</i>	<i>Symeon</i>	<i>Lewi</i>
<i>Gad</i>	<i>Lewi</i>	<i>Issachar Zabulon</i>
<i>Aser</i>	<i>Zabulon</i>	<i>Józef</i>
<i>Neftali</i>	<i>Issachar</i>	<i>Benjamin</i>
<i>Józef</i>	<i>Józef</i>	
<i>Benjamin</i>	<i>Benjamin</i>	

Powyższą sugestię G. B. Graya o transpozycji *en bloc* imion czterech synów niewolnic podjął C. R. Smith, rekonstruując możliwą trzystopniową ewolucję listy³⁵. Wychodzi on od listy ułożonej wg klucza genealogicznego: synowie Lei – synowie Racheli – synowie niewolnic, Zilpy i Bilhy (pierwsza kolumna poniżej). Ten sam klucz, tzn. wpięrow synowie żon, a następnie synowie niewolnic, jest obecny w liście w Rdz 35,23–26, z tą różnicą jednak, że synowie Bilhy wymieniani są przed synami Zilpy. (Szczegół ten nie ma jednak znaczenia w świetle wielu wariacji kolejności w wymienianiu synów niewolnic Jakuba w ST). Kolejnymi krokami rekonstrukcji są: (1) zmiana pozycji Judy oraz (2) usunięcie Dana i zastąpienie go Manassesem (kolumna druga). Ostatnią zmianą jest przeniesienie *en bloc* czterech ostatnich imion na obecne miejsce w liście Janowej (kolumna trzecia). Każda z tych zmian miałaby znaczenie teologiczne (omówione powyżej), jako że nowa lista ma przedstawiać nowy Izrael, Kościół.

³⁵ C.R. Smith, *The New Israel*, 114. Zob. także id., *Tribes*, 213–218.

Ruben	Juda	<i>Juda</i>
Symeon	<i>Ruben</i>	<i>Ruben</i>
Lewi	<i>Symeon</i>	Gad
Juda	<i>Lewi</i>	Aser
Issachar	<i>Issachar</i>	Neftali
Zabulon	<i>Zabulon</i>	Manasses
Józef	<i>Józef</i>	<i>Symeon</i>
Benjamin	<i>Benjamin</i>	<i>Lewi</i>
Gad	<i>Gad</i>	<i>Issachar</i>
Aser	<i>Aser</i>	<i>Zabulon</i>
Dan	<i>Neftali</i>	<i>Józef</i>
Neftali	Manasses	<i>Benjamin</i>

R. Bauckham sugerował, że podstawą listy Janowej była normatywna lista znajdująca się w LAB 8,11–14; 26,10–11 i naśladująca sekwencję imion w *Testamencie Dwunastu Patriarchów* (pierwsza kolumna poniżej). Lista ta jednak poddana została kilku zmianom: (1) odwrócenie kolejności synów Bilhy i Zilpy³⁶, (2) przesunięcie Judy na pierwszą pozycję, jak w LAB 25,4 oraz 25,9–13, (3) jednoczesna obecność Manasses i Efraima, poświadczona także przez LAB 25,4 oraz 25,9–13, (4) pominięcie Dana, w celu otrzymania liczby dwunastu plemion, oraz, w ostatecznej fazie (trzecia kolumna), (5) zastąpienie imienia Efraima przez Józefa i (6) transpozycja *en bloc* czterech imion (Gad – Manasses)³⁷.

<i>Ruben</i>	Juda	<i>Juda</i>
<i>Symeon</i>	<i>Ruben</i>	<i>Ruben</i>
<i>Lewi</i>	<i>Symeon</i>	Gad
<i>Juda</i>	<i>Lewi</i>	Aser
<i>Issachar</i>	<i>Issachar</i>	Neftali
<i>Zabulon</i>	<i>Zabulon</i>	Manasses
<i>Dan</i>	Gad	<i>Symeon</i>
<i>Neftali</i>	Aser	<i>Lewi</i>

³⁶ Kolejność ta w ST była rzeczywiście dowolna. Nie jest zatem konieczne wyjaśnianie tej zmiany, jak chce tego Bauckham (*The List*, 113), cytowaniem listy przez autora Ap z pamięci.

³⁷ R. Bauckham, *The List*, 112–113.

<i>Gad</i>	<i>Neftali</i>	<i>Issachar</i>
<i>Aser</i>	<i>Manasses</i>	<i>Zabulon</i>
<i>Józef</i>	<i>Efraim</i>	<i>Józef</i>
<i>Benjamin</i>	<i>Benjamin</i>	<i>Benjamin</i>

W świetle powyżej prezentowanych propozycji hipoteza R. Bauckhama jest niepotrzebnie skomplikowana. Przynajmniej jedna sekwencja zmian jest mało prawdopodobna: wychodzimy od imienia Józefa, które zmieniamy na Efraim (aby w tekście mógł się pojawić Manasses), by ponownie wrócić do imienia Józef³⁸.

A. Farrer twierdził, że listę Ap 7,5-8 trzeba czytać tak jak listę w Ez 48,31-34, czyli jako listę dwunastu bram nowej Jerozolimy oznaczonych imionami epigonów dwunastu plemion. Lista Janowa różni się jednak w sposób oczywisty od listy w Ez 48 sekwencją imion. Farrer zaproponował, by kolejne imiona w Ap 7,5-8 czytać w kolejności wyznaczonej przez sekwencję kierunków geograficznych bram nowej Jerozolimy z Ap 21,13, która w porównaniu do Ez 48 jest inna: Ez – północ, wschód, południe, zachód; Ap – wschód, północ, południe, zachód. Otrzymujemy wówczas następujący schemat:

	Juda	
(2) <i>Ruben</i>		(7) <i>Symeon</i>
(3) <i>Gad</i>	E	(8) <i>Lewi</i>
(4) <i>Aser</i>	N S	
	W	(9) <i>Issachar</i>
(5) <i>Neftali</i>		(10) <i>Zabulon</i>
(6) <i>Manasses</i>		(11) <i>Józef</i>
	(12) <i>Benjamin</i>	

³⁸ Smith (*Tribes*, 217) słusznie pyta: „if Joseph is to be restored to the list in place of one of his sons, why should he ever be dropped from the normative list in the first place in favor of two of his sons?”

Farrer wskazuje następujące zależności występujące w schemacie: starsze plemiona Lei (Ruben, Juda, Symeon) znajdują się naprzeciw plemion Racheli (Manasses, Benjamina i Józefa), podczas gdy młodsze plemiona Lei (Lewi, Issachar, Zabulon) znajdują się naprzeciw plemion niewolnic (Gad, Aser, Nef-tali)³⁹. Oczywiście niedociągnięciem tej interpretacji jest zakwalifikowanie Lewiego do „młodszych” plemion Lei, podczas gdy Juda, zaliczony do „starszych” plemion Lei, jest w istocie młodszy od Lewiego. Winkle zarzucił także tej interpretacji skoncentrowanie się jedynie na kierunkach geograficznych i zupełne pominięcie faktu przyporządkowania do każdego kierunku trzech bram. W jego mniemaniu, należałoby raczej użyć systemu kierunków geograficznych w połączeniu z systemem bram lub też samego systemu bram (z inną sekwencją kierunków) bazującego na Ez 48⁴⁰.

W opinii Winkle’a rzeczywistym *Vorlage* listy Janowej jest Ez 48,31–34 (pierwsza kolumna poniżej). Takie *Vorlage* wyjaśnia obecność Lewiego oraz Józefa w liście Ap. Winkle zaproponował, aby czytać listę Ezechiela w zmiennej kolejności kierunków geograficznych; zamiast oryginalnej kolejności: północ – wschód – południe – zachód, winniśmy przyjąć dokładnie odwrotną sekwencję kierunków: północ – zachód – południe – wschód (kolumna druga)⁴¹. Tak otrzymana lista ma wiele punktów zbieżnych z listą w Ap 7,5–8 (trzecia kolumna).

N	<i>Ruben</i>	N	<i>Ruben</i>	<i>Juda</i>
	<i>Juda</i>		<i>Juda</i>	<i>Ruben</i>
	<i>Lewi</i>		<i>Lewi</i>	<i>Gad</i>

³⁹ A. Farrer, *The Revelation of St. John the Divine. Commentary on the English Text* (Oxford: Clarendon 1964) 106–107.

⁴⁰ R.E. Winkle, *Another Look at the List of Tribes in Revelation 7*, AUSS 27 (1989) 55.

⁴¹ Co do wyboru takiego „kierunku” czytania listy w Ez 48,31–34, Winkle („Another Look”, 59–60) daje wysoce spekulatywne wyjaśnienia: (1) Zwyczajnie odwrócenie kolejności kierunków (W – S – E – N) umiejscowiłoby Judę na końcu listy; byłoby to jednak niedopuszczalne ze względu na Jezusa, postać centralną w Ap, który pochodzi z Judy. (2) Utrzymanie kierunku północnego na pierwszej pozycji, może być także wyjaśnione przez fakt, że wizje w Ap 4–5 miałyby być związane ze stołem chlebów pokładnych, który znajduje się w północnej części miejsca świętego. Jeśli idzie o sam fakt „odwrotnego” czytania sekwencji starotestamentowej, jaką miałyby zastosować tutaj autor Ap, przykład tego mamy w Ap 13,1–2, gdzie odwrócona jest sekwencja występująca w Dn 7,3–8.19–20 (lew, niedźwiedź, pantera, 10 rogów).

E	<i>Józef</i>	W	<i>Gad</i>	<i>Aser</i>
	<i>Beniamin</i>		<i>Asher</i>	<i>Neftali</i>
	<i>Dan</i>		<i>Neftali</i>	<i>Manasses</i>
S	<i>Symeon</i>	S	<i>Symeon</i>	<i>Symeon</i>
	<i>Issachar</i>		<i>Issachar</i>	<i>Lewi</i>
	<i>Zabulon</i>		<i>Zabulon</i>	<i>Issachar</i>
W	<i>Gad</i>	E	<i>Józef</i>	<i>Zabulon</i>
	<i>Aser</i>		<i>Beniamin</i>	<i>Józef</i>
	<i>Neftali</i>		<i>Dan</i>	<i>Beniamin</i>

Aby jednak odwrotnie czytana lista z Ez 48,31–34 przybrała kształt listy znanej nam z Ap 7,5–8, autor Ap musiał dokonać kilku zmian. Wpierw (1) nastąpiło usunięcie plemienia Dana ze względów teologicznych (omówimy je poniżej). Następnym koniecznym krokiem było przeorganizowanie listy za pomocą klucza genealogicznego. W efekcie, (2) Lewi musiał być przesunięty, by tworzyć parę ze swym bratem Symeonem, (3) a jedyny „osierocony” epigon, Neftali, otrzymał do pary swego najbliższego możliwego krewnego, Manasse-sa⁴². Ostatnim zabiegiem (4) było przesunięcie Judy na pierwszą pozycję, również ze względów teologicznych.

Résumé: nowość czy przypadek?

D.E. Aune czyni bardzo ciekawe spostrzeżenie, że przy całej różnorodności list dwunastu synów Jakuba–Izraela oraz dwunastu plemion Izraela znajdujących się w ST, niezwykle rzadko zachodzi przypadek powtórzenia się tej samej listy

⁴² Winkle (ibid., 58) przedstawia szereg przekonujących argumentów za umieszczeniem Manassego razem z Neftalim: „This is the *only* viable position for Manasseh for the following reasons: (1) Since Joseph is paired with Benjamin, the next closest relative with whom Manasseh could be paired was Naphtali, his foster-uncle (i.e., Jacob’s son by Bilhah, Rachel’s handmaid; Naphtali was in essence Rachel’s ‘foster-son’); (2) Naphtali had no close relative other than Manasseh with whom to be paired; (3) because Dan was Naphtali’s full brother, the two tribes were normally associated together in genealogical and tribal lists; and (4) Manasseh was historically associated with the West [Num 2:3–21], which is just where this tribe ends up in the list in Rev. 7”.

w zakresie sekwencji (a czasem także liczby) podawanych imion⁴³. Konsekwentnie, nie istniała zdogmatyzowana, raz ustalona i powszechnie powielana, kolejność. *Ergo*, obecność w Apokalipsie Janowej zupełnie *nowej sekwencji imion* nie powinna budzić zdziwienia. Z drugiej jednak strony, istnieją przykłady list w starożytnej żydowskiej literaturze pozabiblijnej, gdzie cytuje się dokładnie listy starotestamentowe⁴⁴ lub powieliła się po wielokroć własną nową sekwencję, dając jej ostatecznie status normatywnej listy⁴⁵. Wydaje się nieprawdopodobne, aby autor Ap, który, jak mamy tego wielokrotne dowody, doskonale znał ST, mógł błędnie zestawiać Manasses z Neftalim i Symeonem, zapominając o jego powiązaniu z Józefem czy Beniaminem. Innymi słowy, zważając na autorytet pism natchnionych w pierwotnym Kościele, jakiegokolwiek odstępstwo od zawartego tam tekstu (a więc także listy dwunastu plemion), jeśli nie jest jedynie błędem wynikłym z transmisji tekstu, winno mieć swe uzasadnienie. Nadto, biorąc pod uwagę charakter dzieła, jakim jest Ap, gdzie nawet najmniejszy detal ma swoje znaczenie, winniśmy odrzucić stanowisko, które utrzymuje, że lista jest dziełem przypadku⁴⁶. Lista Janowa jawi się jako świadome przepracowanie znanych starotestamentowych sekwencji imion dwunastu epigonów (najprawdopodobniej znajdujących się w Rdz 49,3–27 lub Ez 48,31–34) na podstawie własnych założeń teologicznych autora Ap.

⁴³ Aune, *Revelation* 6–16, 464. W Rdz 35,23–26 oraz Wj 1,2–4 sekwencja imion jest identyczna; druga lista wymienia braci przybywających do Egiptu, więc brakuje w niej Józefa, który jest już w Egipcie. Ta sama sekwencja imion występuje także w trzech listach: Lb 2,3–31; 7,12–78; 10,14–27 – Juda, Issachar, Zabulon, Ruben, Symeon, Gad, Efraim, Manasses, Beniamin, Dan, Aser, Neftali.

⁴⁴ Józef Flawiusz w *Ant.* 2, 177–183, Pseudo-Filon w *LAB* 8,6 oraz *Jub.* 33,22 kopiuje listę z Rdz 35,23–26. Inny przykład to lista z Rdz 46,8–27, która jest odtworzona w *Jub.* 44,11–34.

⁴⁵ Sekwencja, w jakiej występują imiona epigonów dwunastu pokoleń w *Testamentach Dwunastu Patriarchów*, była bezsprzecznie popularna (jeśli nie normatywna) skoro występuje w *LAB* 25,4; 25,9–13; *Jub.* 34,30, *Tg. Frg.* Wj 28,17–20; *Tg. Neof.* Wj 28,17–20; 39,10–13 oraz *Midraszu Rabba* (Wj 38,8–9; Lb 2,7). Sekwencja odpowiada kolejności narodzin poszczególnych patriarchów, z pogrupowaniem wg klucza kolejnych matek: Lea, Bilha, Zilpa, Rachela. Bauckham (*The List*, 111) mówi o istnieniu dwóch normatywnych list w czasach NT: „[T]here seem, in the first century CE, to have been two standard ways of listing the tribes. Both were matriological, grouping all the sons of each mother together. One, preferred by Josephus, gave precedence to the sons of the wives over the sons of the handmaids. The other, which seems to have been more popular, was a matriological modification of the order of birth, and seems to have been treated as the order of birth”.

⁴⁶ R.H. Mounce (*The Book of Revelation* [NICNT; Grand Rapids, MI: Eerdmans 1977] 170) zauważa: „there seems to be no particular reason for the order in which the tribes are given”.

Dobór imion plemion w liście Ap 7,5–8

W doborze imion epigonów dwunastu plemion zastanawiają dwa fakty. Pierwszy, to obecność Manasses, przy jednoczesnym braku jego brata Efraima i, najbardziej zaskakującej w tym kontekście, obecności jego ojca Józefa. Drugi znak zapytania wiąże się z nieobecnością Dana, jednego z dwunastu synów Jakuba–Izraela i protoplasty jednego z dwunastu plemion Izraela.

Enigmatyczna obecność Manasses i nieobecność Efraima

Czytając Janową listę dwunastu plemion zastanawia jednoczesna obecność syna i ojca, Manasses i Józefa. Z reguły w listach dwunastu plemion w ST i literaturze okołotestamentalnej spotykamy albo Józefa i Beniamina, synów Racheli, albo braci Manasses i Efraima, synów Józefa. Z trzema wyjątkami (Ez 48,1–28; 1 Krn 12,25–38; 27,16–22), ci ostatni występują w listach, w których nie ma pokolenia Lewiego i jest potrzeba uzupełnienia wykazu plemion do liczby dwunastu. Jeśli w wykazie jest już ojciec, wzmianka o synu wydaje się zbędna. Z jednym możliwym wyjątkiem (Lb 13,4–15), nie ma w ST i literaturze okółobiblijnej list podających jednocześnie Józefa i jednego, bądź obu, jego synów⁴⁷. Jeśli założyć, iż autor chciał wymienić imiona epigonów w kluczu genealogicznym, to obserwujemy dwie anomalie: (1) spośród wszystkich synów Jakuba brakuje jedynie Dana, oraz (2) w liście występuje Manasses, który nie jest synem Jakuba, ale jego wnukiem. Można zatem wysnuć wniosek, iż Manasses został wpisany na miejsce Dana⁴⁸. Wniosek taki nasuwa się również, gdy czytamy listę w systemie dwójkowym: wszystkie pary, prócz Neftali – Manasses, ułożone są w kluczu genealogicznym. W obecnym kształcie listy Manasses jest wymieniony po Neftalim, a zatem przyjmując, iż Manasses stoi na miejscu Dana, wzmiankowanie Dana po swoim bracie Neftalim jest zgodne z kluczem genealogicznym; otrzymujemy sekwencję dwóch synów jednej matki, Bilhy, niewolnicy Racheli. Fakt, iż starszy Dan miałby następować po młodszym Ne-

⁴⁷ Lista w Lb 13,4–15 wzmiankuje wpierw Efraima (w. 8), a następnie Józefa i Manasses (w. 11). Wzmiankę o Manassesie należałoby rozumieć jako głosę wyjaśniającą: *z pokolenia Józefa (czyli z pokolenia Manasses)*. Ostatecznie zatem tekst, pomimo wzmianki o Józefie, mówi o plemionach dwóch synów Józefa: Efraimie i Manassesie.

⁴⁸ Warto także zauważyć, iż tekst koptyjski (bohairycki) w miejsce Manasses znajduje się w tekście greckim wymienienia imię Dana. Zob. NA²⁷, *ad loc.*; C. von Tischendorf, *Novum Testamentum*, II, 946.

ftalim, nie jest wyjątkowy, gdyż ST zna takie przykłady (Sdz 1,2–35; 1 Krn 2–9; 12,25–38; 27,16–22)⁴⁹.

Wypada jednak postawić pytanie o powód, dla którego autor wybrał imię „Manasses”, a nie „Efraim”? Najprostsza odpowiedź wskazywałaby na fakt pierworództwa Manassesesa. Jednakże w świetle danych ST, a zwłaszcza Rdz 48,13–20, Efraim, pomimo tego, iż był młodszy, odgrywał ważniejszą rolę niż Manasses. W Rdz 48,13–20, patriarcha Jakub–Izrael przez nałożenie prawicy udzielił swego specjalnego błogosławieństwa Efraimowi, młodszemu synowi Józefa. W efekcie, Efraim otrzymał pierwszeństwo przed Manassesem, a co się z tym wiązało większe znaczenie polityczne, gospodarcze i religijne. W istocie większość list starotestamentowych wzmiankujących obu synów Józefa wymienia Efraima przed Manassesem⁵⁰. Także archeologiczne badania powierzchniowe potwierdzają nadrzędną rolę Efraima⁵¹. Z drugiej strony, literatura pro-rocka ST, zwłaszcza Ozeasz (4,17; 5,3; 6,10; 7,8; 8,11; 9,13; 11,12; 12,1; 13,1), są bardzo krytyczne w stosunku do Efraima. Bez wątpienia najpoważniejszym zarzutem wobec Efraima jest grzech bałwochwalstwa: *Efraim związał się z boż-*

⁴⁹ Dla E.W. Hengstenberga, *Revelation*, I, 303, odwrócona kolejność, wprawdzie młodszy Neftali i następnie starszy Dan (w tekście Neftali – Manasses), jest dowodem na świadome zastąpienie imienia Dan przez Manasses, gdyż Manasses występuje tutaj jako podporządkowany imieniu Neftali. Co ciekawe, H.B. Swete (*The Apocalypse of St. John* [London: Macmillan 1911] 98) twierdzi, że to Lewi zastąpił brakującego Dana.

⁵⁰ Spośród 17 list wzmiankujących synów Józefa, w 13 wykazach Efraim występuje jako pierwszy, i tylko w 4 przypadkach pierwszym jest Manasses (Lb 26,5–50; 34,19–28; Ez 48,1–28; 1 Krn 2–9). Listy z pierwszeństwem Efraima to Lb 1,5–16; 1,20–46; 2,3–31; 7,12–78; 10,14–27; 13,4–15; Joz 13–19; 21,4–7; 21,9–38; 1 Krn 6,39–48; 6,50–66; 12,25–38; 27,16–22. Zob. także Pwt 33,6–25 (w. 17).

⁵¹ Według badań powierzchniowych w okresie Żelaza I na terenach Manassesesa zidentyfikowano 96 osad, a na terenie Efraima 115, podczas gdy w okresie monarchii (Żelazo II) poświadczono istnienie 140 osiedli w Manassesie i 190 w Efraimie. Zob. I. Finkelstein, *The Land of Ephraim Survey 1980–1987: Preliminary Report*, Tel Aviv 15–16 (1988–1989) 178–179. Różnica w wielkości obu plemion jest także widoczna na podstawie danych biblijnych. Pwt 33,17 stwierdza: *Oto dziesiątki tysięcy Efraima, oto tysiące Manassesesa*. Księga Liczb 1,32–35 oraz 2,18–21 podaje, iż liczba synów Efraima powyżej 20 roku życia i zdolnych do walki wynosiła 40 500, podczas gdy w Manassesie 32 200. Co ciekawe, według Lb 26,28–37, liczby te rozkładały się odwrotnie: 52 700 w Manassesie oraz 32 500 w Efraimie. Bardzo możliwe, że znaczenie pokolenia Efraima związane jest z lokalizacją na jego terytorium ważnego sanktuarium w Szilo. Z Efraima pochodził Jozue (Joz 19,49–50; 24,49–30) czy prorok Samuel (1 Sm 1,1). Po podziale monarchii, część północną nazywano „Efraim”. Wymienianie młodszego Efraima przed starszym Manassesem miało także usprawiedliwiać wybór Salomona na króla po śmierci Dawida w miejsce jego starszego brata Adoniasza, prawowitego następcy. Zob. I. Jaruzelska, *Dwanaście plemion Izraela. Biblia a historia*, RBL 53/3–4 (2000) 142.

kami (Oz 4,17). W istocie jeden z pierwszych grzechów idolatrii opisanych na kartach ST dokonał się za sprawą Miki, Efraimity (Sdz 17,1–13). Czyn Miki jest bardzo negatywnie oceniony w dziele Pseudo-Filona, *LAB* 44, datowanym na I w. po Chr.: karą dla Miki i jego matki miała być okrutna śmierć w męczarniach (44,9). Ten negatywny obraz Efraima, zaczerpnięty ze ST i wciąż żywy w okresie powstawania NT, mógł być decydującym czynnikiem w pominięciu jego imienia w liście Janowej⁵².

W *Liście Barnaby* 14,4–6 opisana jest scena, w której Jakub–Izrael błogosławi Manassesa i Efraima. W interpretacji autora tegoż listu dwaj bracia reprezentują dwa przyszłe typy ludzi. Efraim, jako młodszy, otrzymuje błogosławieństwo i przymierze, podczas gdy starszy Manasses jest tego błogosławieństwa i przymierza pozbawiony. Chrześcijański autor listu sugeruje, że młodszy Efraim symbolizuje chrześcijan, podczas gdy starszy Manasses obrazuje wyznawców judaizmu. Jeśli to samo symboliczne rozumienie plemion Efraima i Manassesa było udziałem autora Ap⁵³, wówczas listę pokoleń należałoby widzieć, jako wykaz plemion żydowskich (judaistycznych), z których wykluczony jest Efraim, reprezentant chrześcijan. Interpretacja zakładająca, że 144 000 opieczętowanych z Ap 7,4 należy identyfikować z wyznawcami judaizmu jest jednak problematyczna i ostatecznie nieprawdopodobna.

M. Wojciechowski zwraca uwagę na fakt, że miasto Samaria należało do plemienia Manassesa. Autor Ap, wspominając Manassesa w tak niezwykłym miejscu, tj. przed jego ojcem Józefem, czyni aluzję do nawrócenia Samarytan (zob. J 4,39–42; Dz 8,4–24). Lista ma zatem charakter mesjański, gdyż odzwierciedla nowy porządek zbawienia⁵⁴.

Podobnie jak wcześniejsi komentatorzy, R. Bauckham twierdzi, że Józef może być identyfikowany w tej liście z Efraimem⁵⁵. W Ez 37,16 plemiona północne symbolizowane są przez kawałek drewna z napisem *Józef, drewno Efraima, i cały dom Izraela*. Nieco dalej, w. 19, tekst ponownie wiąże Józefa z Efraimem: *drewno Józefa, które jest w ręce Efraima, i plemion Izraela jego towarzyszy*. W efekcie, jak wyjaśnia Bauckham: „the name of Joseph has been

⁵² E.W. Hengstenberg, *Revelation*, I, 300–301; G.B. Gray, *The List*, 225 oraz 235–236; C.R. Smith, *The New Israel*, 115; id., *The Tribes*, 218; R.E. Winkle, *Another Look*, 57.

⁵³ Taką możliwość, jako jedną z wielu możliwych interpretacji, zakłada D.E. Aune, *Revelation* 6–16, 463.

⁵⁴ M. Wojciechowski, *Church*, 34.

⁵⁵ R. Bauckham, *Christian War Scroll*, 24; id., *Climax*, 221–222. Zob. H. Grotius, *Annotaciones*, VIII, 304 („ex tribu Iosephi duodecim millia, id est, ex tribu Ephraimi”); D.E. Aune, *Revelation* 6–16, 464 („In Rev 7:8 it is possible that by the tribe of Joseph, the author may have actually meant Ephraim”).

glossed with phrases referring to Ephraim, in such a way that the reader could think that 'Joseph' is here being used as a name for the *tribe* of Ephraim"⁵⁶. Podobny precedens występuje w liście dwunastu plemion w Lb 13,4–16. Wykaz podaje wpierw plemię Efraima (w. 8), a następnie plemię Józefa z dopowiedzeniem, że idzie tutaj o plemię Manasses (w. 11). W istocie, w listach ST bardzo często występuje Benjamin wraz z Manassesem i Efraimem⁵⁷. Sam R. Bauckham nie jest do końca przekonany o prawdziwości swej interpretacji i określa ją jako prawdopodobną.

S. Goranson sugerował, że brak Efraima wynika z identyfikacji tegoż plemienia z faryzeuszami, którzy w zamierzeniu autora Ap są wykluczeni z grona 144 000 opieczętowanych⁵⁸. Hipoteza ta odwołuje się do qumrańskiego peszeru do księgi proroka Nahuma (4Q169), gdzie autor interpretuje Niniwę z Na 3,1 jako miasto Efraima zarządzane przez *tych, którzy szukają łatwych rzeczy* (החלקות דורש), a którzy postępują drogą podstępów i kłamstwa (II, 2 oraz II, 8). Wśród badaczy zwojów qumrańskich panuje jednomyślne przekonanie, iż określenie החלקות דורש odnosi się do faryzeuszy i jego pejoratywny wydźwięk bazuje na grze słów między חלקות oraz חלקה⁵⁹. W opinii Goransona negatywne rozumienie Efraima byłoby udziałem nie tylko wspólnoty qumrańskiej, ale także autora Apokalipsy, który również identyfikował Efraima z faryzeuszami i z tego powodu świadomie pominął to imię w 7,5–8⁶⁰. Trzeba jednak zauważyć, że chrześcijanie, włączając w to samego Pawła (Dz 23,6; Flp 3,5), wywodzili się także spośród faryzeuszy (Dz 15,15). Fakt ten poważnie podważa tezę Goransona, który brak Efraima w Ap 7,5–8 widzi w identyfikacji tego plemie-

⁵⁶ R. Bauckham, *Christian War Scroll*, 24.

⁵⁷ Por. Lb 1,5–16; 1,20–46; 2,3–31; 7,12–78; 10,14–27; 13,4–15; 26,5–50; 34,19–28; Joz 13–19; 21,4–7; 21,9–38; 1 Krn 2–9; 6,39–48; 6,50–66; 12,25–38; 27,16–22.

⁵⁸ S. Goranson, *The Exclusion of Ephraim in Rev. 7:4–8*, DSD 2 (1995) 80–85.

⁵⁹ Por. A. I. Baumgarten, *Seekers after Smooth Things*, Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls [= EDSS] (red. L.H. Schiffman – J.C. VanderKam) (Oxford: Oxford University Press 2000) II, 858. Zob. także J. Amoussine, *Éphraïm et Manassé dans le Peshér de Nahum* (4Qp-Nahum), RevQ (1963) 389–396; D. Flusser, *Pharisaer, Sadduzaer und Essener im Pescher Nahum*, w: *Qumran* (red. K.E. Grozinger – N. Ilg – H. Lichtenberger et al.) (WdF 410; Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1981) 121–166; L.H. Schiffman, *Pharisees and Sadducees in Pesher Nahum*, w: *Minhah le-Nahum. Biblical and Other Studies Presented to Nahum M. Sarna in Honour of His Seventieth Birthday* (ed. M. Z. Brettler – M. Fishbane) (JSOTS 154; Sheffield: Academic Press 1993) 272–290.

⁶⁰ S. Goranson (*The Exclusion*, 85) podsumowuje: „Rev. 7:4–8 conspicuously excluded Ephraim, and by so doing, the Essene-influenced author polemically asserted that Pharisees were not among those predestined elect who were to be sealed in advance of their resurrection”.

nia z faryzeuszami. Ponadto symboliczne nazewnictwo obecne we wspólnocie qumrańskiej nie musi być automatycznie obecne we wspólnocie chrześcijańskiej. Również sam Goranson podkreśla, że w literaturze rabinackiej znajdujemy bardzo pozytywny obraz Efraima jako plemienia, z którego miał pochodzić Mesjasz, prekursor Mesjasza Dawidowego⁶¹.

Z mojej strony chciałbym zwrócić uwagę na poświadczoną w literaturze rabinackiej tradycję o nieposłuszeństwie Efraimitów w ich przedwczesnym opuszczeniu Egiptu, które spotkało się z karą w postaci fizycznego wyniszczenia tego plemienia przez Filistynów⁶². Jeśli przyjąć, że tradycje o nieposłuszeństwie i wytraceniu Efraimitów sięgają I w. po Chr. – co zważając na charakter tych tekstów (np. Targumy) jest bardzo prawdopodobne, ten negatywny obraz Efraima zbiega się czasowo z negatywnymi konotacjami związanymi z imieniem „Efraim” obecnymi w pismach qumrańskich. W innych tekstach qumrańskich, termin *Efraim* ma nieco szerszy zakres znaczeniowy i określa nie tylko faryzeuszy, ale grupę z zasady wrogo nastawioną do przedstawicieli wspólnoty qumrańskiej⁶³. W kontekście dyskusji nad Ap 7,4, warto zauważyć, że autor peszeru 4Q169, jak i autorzy innych zwojów qumrańskich, określają swoją wspólnotę

⁶¹ Dokładne omówienie tekstów związanych z postacią Mesjasza z plemienia Efraima, jak i wcześniejszą bibliografię dotyczącą tej postaci, dostarcza D.C. Mitchell, *The Fourth Deliverer: A Josephite Messiah in 4QTestimonia*, Bib. 86 (2005) 545–553; id., *Rabbi Dosa and the Rabbis Differ: Messiah ben Joseph in the Babylonian Talmud*, Review of Rabbinic Judaism 8 (2005) 77–90; id., *Firstborn Shor and Rem: A Sacrificial Josephite Messiah in 1 Enoch 90.37–38 and Deuteronomy 33.17*, JSPE 15 (2006) 211–228; id., *Messiah bar Ephraim in the Targums*, Aramaic Studies 4 (2006) 221–241; id., *Messiah ben Joseph: A Sacrifice of Atonement for Israel*, Review of Rabbinic Judaism 10 (2007) 77–94; id., *A Dying and Rising Josephite Messiah in 4Q372*, JSEP 18 (2009) 181–205.

⁶² Teksty mówiące o przedwczesnym (o 30 lat) wymarszu Efraimitów i ich militarnej klęsce w walce z Filistynami: Tg. Wj 13,17 (Tg. Ps.–J., Frg. Tg.), Tg. Ez 37, Tg. Ps 78,9, Tg. 1 Krn 7,20–21, b. Sanh. 92b. Zob. także Mek. Wj 13,17, Ex Rab. 20,1, Sg Rab. 2,7, Priq. R. El. 48, Tg. Ps.–J. Rdz 50,25. Faktem jest, iż Bar Kochba był identyfikowany z Mesjaszem z plemienia Efraima. Niektórzy autorzy uważają, że klęska jego powstania była katalizatorem dla powstania tradycji, poświadczonej przez wiele tekstów rabinackich, która interpretuje wizję z Ez 37 jako zmartwychwstanie Efraimitów, a tym samym także ich wodza, Bar Kochby. Zob. B.W.R. Pearson, *Dry Bones in the Judean Desert: The Messiah of Ephraim, Ezekiel 37, and the Post-Revolutionary Followers of Bar Kokhba*, JSJ 29 (1998) 192–201.

⁶³ W 4Q171 (peszer do Ps 37,15–16) autor identyfikuje wrogów Mistrza Sprawiedliwości z przewrotnym *Efraimem* i *Manassesem*. W CD VII 9–14 *Efraim* odstępował od *Judy*, przy czym termin *Juda* oznacza tutaj członków wspólnoty qumrańskiej. W CD XIII–XIV ci, którzy zbaczają z drogi sprawiedliwości, przyrównani są do *Efraima*, który odstąpił od *Judy*. H. Eshel, *Ephraim and Manassesh*, EDSS, I, 253–254.

*prawdziwym Izraelem*⁶⁴ oraz *domem Judy*⁶⁵. Również dla autora Apokalipsy, Kościół jest prawdziwym Izraelem, a każdy, kto odcina się od niego, może być w przenośni przyrównany do Efraima odcinającego się od zwyczajnego Lwa Judy i nowej Jerozolimy. Brak plemienia Efraima w liście plemion w Ap 7,4–8, przy jednoczesnej obecności w niej Manassesa, byłaby zatem motywowana generalną negatywną oceną Efraimitów na kartach ST (por. Sdz 17,1–13; Ozeasz), a w czasach NT poświadczoną zarówno w zwojach qumrańskich, jak i w targumicznej i rabinackiej tradycji o przedwczesnym exodusie. Powracając zatem do tezy Goransona, można stwierdzić, że identyfikacja Efraima z faryzeuszami, jako zamysł autora Apokalipsy stojący za wykluczeniem tegoż plemienia z listy w 7,5–8, nie jest konieczna w świetle bardziej prawdopodobnej interpretacji, która widzi pominięcie Efraima jako skutek identyfikacji tegoż plemienia z rebelieą przeciw Bogu (*idolatria*) oraz Judzie i Jerozalem (*secesja*).

Nieobecność Dana

Starsze komentarze (Gomarus, Hartwig, Bleek, Züllig, Spitta) sugerowały *błąd kopisty*, który w miejsce ΔΑΝ zapisał skrót ΜΑΝ. Skrót ten za sprawą następnych kopistów miałby przybrać pełną formę ΜΑΝΑΣΣΗ⁶⁶. Umieszczenie Manassesa po Nefatalim jest logiczne, gdyż obaj są synami jednej matki, Bilhy, niewolnicy Racheli. R. H. Charles odrzuca jednak takie wyjaśnienie stwierdzając: „But such abbreviations are highly improbable, and very seldom occur in Uncial MSS. and the corruption of Δάν into Μάν is unlikely in the case of such a well-known list as that of the twelve tribes”⁶⁷.

⁶⁴ L.H. Schiffmann (*Israel*, EDSS, I, 389) stwierdza: „They [sectarians] understood the history of Israel in biblical times as essentially a period of religious and moral decline leading to the destruction of the First Temple. This process, described in theological terms in the Admonition at the beginning of the Damascus Document (CD I–VIII), meant that God’s covenant with Israel was transferred to the righteous remnant – the members of the Qumran sect and those who would join them in the End of Days. In effect, then, the sectarians saw themselves as the true Israel, the people of God”.

⁶⁵ Zob. CD IV 11; 1QpHab VIII 1; 4Q171 1–10 II 14; 4Q174 4 4; 1–3 II 1. Por. D.R. Schwartz, *To Join Oneself to the House of Judah* (*Damascus Document IV, 11*), RevQ 10 (1981) 440; R. Ratzlaff, *House of Judah*, EDSS, I, 439.

⁶⁶ Rozwiązanie takie proponuje także G. V. Sanderson, *In Defence of Dan*, Scripture 3–4 (1948) 114–115. Lista pozostałych autorów za R.H. Charles, *Revelation*, I, 208.

⁶⁷ R. H. Charles, *Revelation*, I, 208. W istocie, jak twierdzi Beale, *Revelation*, 421, nie istnieje żaden ms, który potwierdzałby istnienie skrótu ΜΑΝ.

Inni komentatorzy (Grotius, Ewald, De Wette, Düsterdieck) twierdzili, że Dan nie znalazł się na liście, gdyż *wymarł* jako plemię⁶⁸. Takie stwierdzenie nie znajduje jednak podstaw w historii Izraela, gdyż wszystkie plemiona północne dzieliły los wygnańców; każde z nich zatem winno być określone jako wymarłe i pozbawione miejsca na liście. Józef Flawiusz stwierdza, że w czasach sobie współczesnych, a więc I w. po Chr., wciąż istniały plemiona północne przebywające na wygnaniu w Mezopotamii⁶⁹. W istocie nie jest ważne, czy plemiona te rzeczywiście istniały w czasach powstania Ap, ale czy wierzone w tym okresie historycznym, że te pokolenia istnieją. W świetle tekstu Józefa Flawiusza, odpowiedź na oba pytania wydaje się twierdząca.

W. Bousset, a za nim wielu późniejszych komentatorów, odwołał się do interpretacji obecnej w starożytnej egzegezie chrześcijańskiej, która usunięcie Danitów z listy w Ap 7,5–8 upatrywała w pochodzeniu *Antychrysta* z rodu Dana⁷⁰. Najwcześniejszym świadectwem tej tradycji jest tekst Ireneusza z Lyonu († 202), *Przeciw Herezjom* V, 30,2, interpretujący Jr 8,16 jako proroctwo o przyszłym nadejściu *Antychrysta* z plemienia Dana. Ireneusz wyraźnie stwierdza, że pokolenie Dana nie zostało wymienione w Apokalipsie z tego właśnie powodu: *Et propter hoc non annumeratur tribus haec in Apocalypsi cum his quae salvantur*⁷¹. Jednym z najbardziej wymownych świadectw tejże tradycji jest zdanie Hipolita Rzymskiego († 235) z traktatu *O Chrystusie i Antychryście* 14: ὡς περ γὰρ ἐκ τῆς Ἰουδα φυλῆς ὁ Χριστὸς γενένηται, οὕτως καὶ ἐκ τῆς τοῦ Δάν φυλῆς ὁ ἀντίχριστος γεννηθήσεται (*Tak jak Chrystus narodził się z pokolenia*

⁶⁸ Nazwiska autorów za R.H. Charles, *Revelation*, I, 208.

⁶⁹ *Ant.*, XI, 133: καὶ δύο φυλὰς εἶναι συμβέβηκεν ἐπὶ τε τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης Ῥωμαίοις ὑπακούουσας αἱ δὲ δέκα φυλαὶ πέραν εἰσὶν Εὐφράτου ἕως δεῦρο μυριάδες ἄπειροι καὶ ἀριθμῶ γνωσθῆναι μὴ δυνάμεναι (*Zatem są dwa plemiona w Azji i Europie poddane Rzymianom, podczas gdy dziesięć plemion jest za Eufratem aż dotąd, i są one w niezliczonym mnóstwie, i nie można ich określić w liczbie*).

⁷⁰ W. Bousset, *Die Offenbarung Johannis* (KEK 16; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1859.⁵1896) 282; id., *Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des neuen Testaments und der alten Kirche. Ein Beitrag zur Auslegung der Apokalypse* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1895) 112–115. Listy starożytnych autorów i ich dzieł w Bousset, *Der Antichrist*, 113; R.H. Charles, *Revelation*, I, 209. By zacytować jedynie Andrzeja z Cezarei Kapadockiej († 637) z jego *Comm. in Apoc.*, odnośnie Ap 7,8: ἡ φυλὴ τοῦ Δάν, ὡς ἐκ αὐτῆς τικτομένου τοῦ ἀντιχρίστου, ταῖς λοιπαῖς οὐ συντέτακται (*plemię Dana, z którego zrodzony jest Antychryst, do pozostałych [plemion] nie jest dopisane*) (PG 106, kol. 281). Komentując Ap 16,12, stwierdza: Εἰκός δὲ καὶ τὸν Ἀντίχριστον ἐκ τῶν ἀνατολικῶν μερῶν τῆς Περσικῆς γῆς ἔνθα ἡ φυλὴ τοῦ Δάν ἐκ ῥίζης Ἑβραίων ἐξερχόμενον (*Prawdopodobnie Antychryst przyjdzie ze wschodnich części krainy Persji, gdzie jest plemię Dana, pochodzące z Hebrajczyków*) (PG 106, kol. 368).

⁷¹ PG 7b, kol. 1205.

Judy, tak Antychryst będzie zrodzony z pokolenia Dana)⁷². Bousset sugeruje, że tradycja o pochodzeniu Antychrysta z plemienia Dana może być przedchrześcijańska, jako że jej źródłem może być *Testament Dana* 5–6, gdzie księciem Dana jest Szatan (5,6)⁷³. Warto jednak zauważyć, że w *Testamencie Dwunastu Patriarchów* powiązanie z Beliarem (vel Szatanem) nie ogranicza się jedynie do Danitów, ale jest właściwe także synom Issachara (*Testament Issachara* 6,1). Mimo że niektórzy chcieliby się spierać o to, czy tradycja o pochodzeniu Antychrysta z pokolenia Dana jest przedchrześcijańska, czy też jest dziełem samych chrześcijan, faktem jest, że tradycja ta nie jest *explicite* poświadczona przez żadne źródło żydowskie, a jej pierwszym świadkiem jest dzieło Ireneusza⁷⁴. Współcześnie, autorzy z reguły odrzucają wpływ tej tradycji na Ap 7,5–8, uważając ją za zbyt późną, a więc chrześcijańską⁷⁵. R. Bauckham zauważa, że dla autora Ap Antychrystem był Rzym, a nie Dan, dlatego użycie tradycji o Antychryście z pokolenia Dana (przyjmując nawet jej istnienie w czasach NT) jest nieprawdopodobne⁷⁶. Stwierdzenie to spotkało się ze słuszną polemiką ze strony C. R. Smitha, którzy zauważył, że termin „Antychryst” nie pojawia się w Ap, sam Rzym nazwany jest „bestią”, a koncepcja Antychrysta w Ap (nawet bez użycia tego terminu) odnosi się nie tylko do Rzymu, ale także do innych podmiotów, np. członków synagogi szatana z Ap 2,9⁷⁷. W istocie, szerokie spectrum eschatologicznych wrogów Chrystusa w Ap (smok-wąż, pierwsza bestia,

⁷² Za R.H. Charles, *Revelation*, I, 209.

⁷³ Bousset, *Der Antichrist*, 114–115.

⁷⁴ Chrześcijańskie pisma apokaliptyczne łączące Antychrysta z Danem wymienia K. Berger, *Die griechische Daniel–Diegese. Eine altkirchliche Apokalypse* (StPB 27; Leiden: Brill 1976) 101. Przykłady średniowiecznych autorów i ich dzieł podaje R.K. Emmerson, *Antichrist in the Middle Ages. A Study of Medieval Apocalypticism, Art., and Literature* (Seattle, WA: University of Washington Press 1981).

⁷⁵ Najbardziej rozbudowaną argumentację za odrzuceniem tej interpretacji w Ap 7,5–8 prezentuje B. Cangemi Trola, *L'assenza della tribù di Dan nell'Apocalisse canonica (7,5–8) alla luce delle tradizioni sul patriarca Dan e sui suoi discendenti* w: *Cristianesimi nell'antichità: fonti, istituzioni, ideologie a confronto* (red. A. D'Anna – C. Zamagni) (*Spudasmata* 117; Hildesheim – Zürich – New York, NY: Georg Olms 2007) 39–58. Można z dużą dozą prawdopodobieństwa przyjąć, iż tradycja o *Nie-Mesjaszu* rodziła się wśród chrześcijan wraz z odrzuceniem mesjańskości Jezusa z Nazaretu przez niektórych Żydów oraz wciąż żywym żydowskim oczekiwaniem na innego Mesjasza, które swój wyraz znalazło m.in. w obwołaniu Mesjaszem Bar Kochby, który w oczach chrześcijan był oczywistym *Anty-Mesjaszem*. Każdy zatem żydowski Mesjasz, inny niż Jezus, widziany był przez chrześcijan jako *Anty-Chrystus*. Przekonywujące studium o rozwoju idei Antychrysta: C.E. Hill, *Antichrist from the Tribe of Dan*, JTS 46 (1995) 99–117. Zob. także przypis 89.

⁷⁶ R. Bauckham, *The List*, 101; id., *The Climax of Prophecy*, 223.

⁷⁷ C.R. Smith, *The Tribes*, 217.

druga bestia–pseudoprorok) uwiarygodnia możliwość identyfikacji Dana jako kolejnego wroga Chrystusa.

Sam R. Bauckham twierdzi z kolei, że motywem braku Dana jest obecność plemienia Manassesa; aby utrzymać całościową liczbę dwunastu plemion, ten pierwszy musiał zostać pominięty⁷⁸. Taka sugestia nie dotyczy jednak istoty problemu, która zwiera się w odpowiedzi na pytanie, dlaczego pominięty został właśnie Dan, a nie inne plemię.

Część współczesnych komentatorów upatruje braku plemienia Dana w Janowej liście dwunastu plemion w *negatywnym przedstawieniu* tego pokolenia na kartach ST. Idzie tutaj o teksty: Rdz 49,17 (*[Dan] będzie jak wąż na drodze, jak żmija jadowita na ścieżce, kłusująca pęciny konia, z którego jeździec spada na wznak*); Sdz 18,30 (*Danici postawili sobie rzeźbiony posązek*) oraz Jr 8,16 (*Od Dan daje się słyszeć parskanie ich koni; na odgłos rżenia ich rumaków drży cała ziemia. Przybywają, by pochłonąć kraj i jego zasoby, miasto i jego mieszkańców*). Zła sława Danitów poświadczona jest także w starożytnej żydowskiej literaturze pozabiblijnej. Przykładem może być *Vitae Prophetarum*, utwór datowany między II w. przed Chr. (pierwsze stratum żydowskie) a II w. po Chr. (interpolacje chrześcijańskie), gdzie prorok Ezechiel wypowiada sąd nad plemionami Dana i Gada za świętokradzki czyn prześladowania tych, którzy przestrzegali Tory w Babilonii (3,16). Ostatecznie, niezidentyfikowana osoba z pokolenia Dana i Gada zabija Ezechiela (3,20), mszcząc się za wytykanie im bałwochwalstwa (3,2). W *Testamentach Dwunastu Patriarchów* Dan jest tym, który wśród swych braci pałał największą niechęcią do Józefa⁷⁹. To on rozweselił się po śmierci Józefa (*T. Dan* 1,4) oraz z faktu sprzedania go do Egiptu (1,5); on także wymyślił kłamstwo odnośnie do losu Józefa i zaplanował cały podstęp z pokrąwioną szatą Józefa, by zataić prawdę przed Jakubem (*T. Zabulon* 4,7–13). Sam Dan wyznaje, że jeden z duchów Beliara działał w nim, zachęcając go do zabicia Józefa (*T. Dan* 1,7). W dziele *Józef i Asenet*, datowanym między I w. przed Chr. a II w. po Chr., Dan i Gad są tymi, którzy organizują zasadzkę i czyhają na życie Asenet (24–27)⁸⁰.

Padła także sugestia, że brak pokolenia Dana w liście dwunastu pokoleń jest wynikiem *apostazji* tego plemienia. Idea apostazji Dana wydaje się późniejszym, tj. postbiblijnym rozwinięciem tradycji zawartych w Rdz 49,17; Sdz 18,30 oraz Jr 8,16. *Testament Dana* 5,4–8 zapowiada apostazję całego poko-

⁷⁸ R. Bauckham, „List”, 113.

⁷⁹ Podobna niechęć do Józefa charakteryzuje także Gada (*T. Gad* 1) oraz Symeona (*T. Symeon* 2,6–7).

⁸⁰ Za B. Cangemi Trolla, *L'assenza della tribù di Dan*, 53.

lenia. Z drugiej jednak strony, dalszy ciąg tej wyroczni mówi o udziale tego plemienia w eschatologicznym zbawieniu Izraela (5,9–13)⁸¹.

Z ideą apostazji związany jest grzech idolatrii, którego miało dopuścić się plemię Dana. Idolatria Dana poświadczona jest zarówno przez teksty biblijne (Sdz 18,30, 1 Krl 12,28–30), jak i żydowską literaturę pozabiblijną⁸². Mimo że popadnięcie w grzech idolatrii jest właściwe wszystkim plemionom północnym (por. 1 Krl 12,25–33), Dan, przez usytuowanie w nim jednego z dwóch głównych separatystycznych sanktuariów (Dan i Betel), odgrywałby symboliczną rolę protagonisty. Echa tego wydarzenia znajdujemy w 2 Krl 10,29; Am 8,14; Tb 1,5 oraz starożytnej żydowskiej literaturze pozabiblijnej⁸³. Daje dużo do myślenia idealistyczna wizja podziału terytorium w Ez 48,1–28, gdzie Dan znajduje się na samej północy, w miejscu najbardziej odległym od nowej świątyni⁸⁴.

Jeśli rozumieć brak obcowania z kobietami w Ap 14,4, jako uniknięcie idolatrii⁸⁵, wówczas Dan, który dopuścił się cudzołóstwa – idolatrii, nie może mieć miejsca pośród 144 000 opieczętowanych. W istocie problem idolatrii przewija się jako jeden z głównych motywów Ap (zob. 2,14,20; 9,20–21; 13,12–15;

⁸¹ Bauckham, „List”, 101; R. Aune, *Revelation* 6–16, 462.

⁸² Tg. Ps.–J. Wj 17,8 (*Amalekita przybył z ziemi południowej... i prowadził wojnę z Izraelem w Refidim. I wziął i wyciął mężów domu Dona, ponieważ obłok nie przyjmował ich ze względu na bałwochwalstwo, które praktykowali*); Tg. Ps.–J. Lb 11,1 (*[Pan] zniszczył niektórych spośród przewrotnych, którzy byli na obrzeżach obozu, tych z domu Dana z którymi był bożek*); 22,41; Tg. Ps.–J. Pwt 25,18 (*każdy kto myślał o oddaleniu się od Memra został stracony: mężowie z plemienia domu Dana w których ręku było dziwne bałwochwalstwo. Obłok odrzucił ich i dom Amaleka zastawił na nich zasadzkę i pozbawił ich przyrodzenia*); Tg. Pnp 2,15; Tg. Jr 8,16; Tg. Am 8,14; Rdz Rabba 43,2; Lb Rabba 2,10; Midrasz do Ps 101,2; b. Sanhedrin 96a; 103b; b. Shabbat 67b; Pesiqta Rabbati 11,3; 12,13; 46,3; Sifre Pwt 357 do Pwt 34,1; Pesiqta deRab Kahana 3,12 (27b). Pseudo-Filon, LAB 25,9, zamieszcza wyznanie synów Dana, iż nauczyli się oni sztuki magicznej od Amorytów. Beale (*Revelation*, 421) zwraca uwagę na Tg. Ps.–J. Lb 22,41–23,1, który mówi o pokoleniu Dana, które sprawowało bałwochwalczy kult i obozowało na samym końcu obozu poza zasięgiem obłoku Chwały. Nieco dalej (23,21.23) czytamy, że w domu Jakuba i w domu Izraela nie ma tych, którzy czczą fałszywych bogów. Idolatria była zatem równoznaczna z wykluczeniem spośród plemion Izraela.

⁸³ 2 Baruch 62,1–3; *Vitae prophetarum* 19,2; 22,2; Józef Flawiusz, *Ant.*, VIII, 225–228. Zob. dogłębne studium dotyczące kultycznych tradycji związanych z Dan: J.S. Bray, *Sacred Dan. Religious Tradition and Cultic Practice in Judges 17–18* (Library of Hebrew Bible / Old Testament Studies 449; London–New York, NY: T. & T. Clark 2006).

⁸⁴ Na szczegól ten zwraca uwagę Hengstenberg, *Revelation*, I, 300–301.

⁸⁵ Taka interpretacja wydaje się najwłaściwsza w kontekście Ap. Zob. E. Norelli, *Une prophétesse contestée: Jézabel* (Apc 2,20–23), BCPE 4–5 (1998) 29–40, esp. 34.

14,9; 19,10.20; 21,8; 22,9.15). Ocena idolatrii jest jednoznaczna: jedynie samemu Bogu należy się cześć (19,10; 22,9); bałwochwalczy nie mogą zamieszkiwać w nowym Jeruzalem (22,15); ich miejsce jest w jeziorze gorejącym ogniem i siarką (21,8). Nie ulega wątpliwości, iż powiązanie Dana z kultem bałwochwalczym mogło wpłynąć na usunięcie tego pokolenia z listy opieczętowanych w Ap 7,5-8⁸⁶.

Współcześni autorzy podkreślają jednak, że na niekorzyść powyższych trzech wyjaśnień (zła sława, apostazja, idolatria) przemawia fakt, iż listy dwunastu plemion znajdujące się w żydowskiej literaturze pozabiblijnej (choćby w zwojach qumrańskich) zawierają Dana. Widać zatem, że negatywny obraz Dana nie był na tyle silnym motywem, aby wykluczyć to plemię z list dwunastu plemion w czasach, w których powstawał NT⁸⁷. Co ciekawe, w *Midrasz Rabba* do Rdz (97,9) znajduje się tekst mówiący o matce Mesjasza pochodzącej z plemienia Dana. Rabbi Hama b. Rabbi Hanina (III w. po Chr.), komentując błogosławieństwo Jakuba dla Judy w Rdz 49,9, stwierdził: *To odnosi się do Mesjasza, syna Dawida, który powstanie z dwóch plemion: jego ojciec z Judy, a jego matka z Dana*⁸⁸. To samo stwierdzenie znajduje się w *Yalkut Shimoni* do Rdz 49,9⁸⁹.

Warto zwrócić jeszcze uwagę na dwa interesujące przypadki zawarte na kartach ST. W 1 Krn 2-9 w genealogiach potomków Jakuba nie wymienia się

⁸⁶ Taka jest również konkluzja najnowszego studium: Cangemi Trolla, *L'assenza della tribù di Dan*, 57: „Pertanto, mi sembra molto più plausibile spiegare tale omissione (intenzionale) a partire dalla reputazione particolarmente negativa ed idolatra della tribù di Dan, vista la grande importanza che riveste l'esortazione contro il culto degli idoli nell'*Apocalisse*”.

⁸⁷ Jedynym wyjątkiem jest Pseudo-Filon, *LAB* 25,4, który pomija Dana i Neftalego. Powodem opuszczenia jest jednak błędna transmisja tekstu. Zob. D.E. Aune, *Revelation* 6-16, 462; R.E. Winkle, *Another Look*, 60-61.

⁸⁸ D.N. Freedman – M. Simon, *Midrash Rabba. Genesis* (London: Soncino 1939) II, 906.

⁸⁹ Za R. Bauckham, *Christian War Scroll*, 36, przypis 24. Zarówno *Midrasz Rabba* do Rdz, a zwłaszcza *Yalkut Shimoni*, są późnymi tekstami, kolejno V-VII w. oraz XII w.; ich wartość argumentacyjna zatem jest bardzo słaba. W opinii C.E. Hilla (*Antichrist*, 112-113) midrasz ten jest egzegetycznym dowodem na istnienie żydowskiej idei o Mesjaszu pochodzącym z plemienia Dana. W sposób oczywisty takie twierdzenie musiało spotkać się z polemiką chrześcijańską: jedynym Mesjaszem jest Jezus Nazarejczyk z pokolenia Judy, a Mesjasz z pokolenia Dana, czy też każdy inny Mesjasz oczekiwany przez Żydów, jest Anty-Mesjaszem. Świadcami tejże polemiki byłyby dzieła Ireneusza czy też Hipolita, ale także 1 i 2 J, gdzie spotykamy termin ἀντίχριστος. Zob. C.E. Hill, *Antichrist*, 114-115. W Tg. Neof. Rdz 49,17 czytamy: *mesjasz, który powstanie z domu Dana; będzie on silny, wywyższony ponad wszystkie narody*. Tekst wyjaśnia jednak, że idzie tutaj o *Samsona bar Manoaha*, jednego z sędziów ST (por. Sdz 13,2; zob. także *Midrasz Rabba* do Rdz, nr 98,13-14; do Lb, nr 10,5; 13,9).

Dana. Fakt, że pominięty jest także Zabulon, każe być jednak ostrożnym w wyciąganiu daleko idących konkluzji. W tej samej sekcji jednakże, w liście miast ucieczki (6,50–66), przydziela się te miasta na terytorium Zabulona (6,62), ale nie robi się tego z terytorium pokolenia Dana! W 6,39–49 w opisie przydziału miast dla lewitów brakuje Efraima oraz ponownie Dana!⁹⁰ Bardzo możliwe, że pominięcie Dana jest odzwierciedleniem tradycji o bałwochwalstwie tegoż plemienia. Nacisk, jaki kładzie się w Ap na wykorzenie idolatrii oraz na tożsamość nowego Izraela jako ludu *kapłańskiego* (1,6; 5,10), pozwala interpretować nieobecność Dana w Ap 7,5–8, jako znak czystości wiary nowego Izraela, w której nie ma miejsca na bałwochwalstwo.

Przynajmniej trzech współczesnych autorów bazuje na przekonaniu, że na listę dwunastu plemion w Ap 7,5–8 należy patrzeć w świetle dwunastu apostołów Jezusa i konsekwentnie utożsamić Dana z Judaszem⁹¹. Według C. R. Smitha lista Janowa jest odzwierciedleniem nowego Izraela zbudowanego z dwunastu plemion Izraela na fundamencie dwunastu apostołów. Symbolizm taki odpowiada (1) liczbie 144 000 opieczętowanych (12 x 12 x 1000), (2) wizji murów nowej Jerozolimy mających dwanaście bram z imionami plemion Izraela i zbudowanych na dwunastu warstwach fundamentu mających imiona apostołów (Ap 21,12–14) oraz (3) zapowiedzi Jezusa mówiącej o dwunastu apostołach mających sędzić dwanaście plemion Izraela (Mt 19,28; Łk 22,30)⁹². Konsekwentnie, zdrajca Judasz, należący do pierwotnej grupy dwunastu apostołów i któremu odpowiadałoby pokolenie Dana, zostaje zastąpiony przez Macieja (Dz 1,12–16), którego miałoby reprezentować pokolenie Manasses.

Wyjaśnienie to jest przekonujące w świetle dwóch znanym nam faktów: (1) Dan już w ST był identyfikowany z idolatrią, a w czasach późniejszych, już w okresie powstania NT, z apostazją i Szatanem (*Testament Dana* 5,6). (2) Li-

⁹⁰ Niektóre mss dodają jednak te dwa plemiona w w. 46, który w sposób widoczny był poddany pracy redakcyjnej polegającej na usunięciu jednego lub dwóch plemion. Odnośnie braku Dana zob. R.L. Braun, *1 Chronicles 1–9 and the Reconstruction of the History of Israel: Thoughts on the Use of Genealogical Data in the Chronicles in the Reconstruction of the History of Israel*, w: *The Chronicler as Historian* (red. M. P. Graham, K. G. Hoglund, S. L. McKenzie) (JSOT.S 238; Sheffield: Sheffield Academic Press) 99, przypis 13: „A good case can be made that the omission is due to simple textual error. However, the tribe of Dan is also missing in 1 Chron. 6.46, 54 [61, 69], suggesting a tendential omission”.

⁹¹ A. Farrer, *Revelation*, 108 („let Dan be the Judas of the Patriarchs [...]. St. John puts the names of the apostles round the city, pairing them with the tribes. We cannot suppose that Iscariot's name would stand there, any more than Dan's.”); R.E. Winkle, *Another Look*, 61–66; C.R. Smith, *The New Israel*, 115–116.

⁹² O związku dwunastu apostołów z dwunastu plemionami zob. A. Feuillet, „Sąd dwunastu apostołów nad dwunastoma pokoleniami Izraela”, *Communio* 29 (2009) nr 1, 76–86.

sta w Ap 7,4–8, a dokładnie liczba 144 000, jest związana z liczbą dwunastu apostołów, co wynika z występującej w NT asocjacji dwunastu plemion Izraela z dwunastu apostołami Jezusa (Mt 19,28; Łk 22,30; Ap 21,12–14). W świetle powyższych przesłanek, utożsamienie Judasza z Danem jest zrozumiałe. Szczególnie wymowne w tym kontekście jest Janowe przedstawienie Judasza jako narzędzia Szatana (J 13,27)⁹³.

R. E. Winkle sugerował, że związek między Judaszem a Danem może być widoczny w Dziejach Apostolskich. W opisie wyboru Macieja (Dz 1,15–26) Judasz jest przedstawiony jako ten, który *otrzymał udział* (τὸν κλῆρον) w *posłudze* apostołów (w. 17). Sprzeniewierzył się on jednak temu powołaniu, aby *odejść na swoje miejsce* (τὸν τόπον) (w. 25). Użycie terminów κλῆρος oraz τόπος miałyby odzwierciedlać dzieje plemienia Dana, które nie było w stanie utrzymać swego *dziedzictwa* (κληρονομία) (Sdz 18,1) i odeszło w inne *miejsce* (τὸ μέρος) (18,3.10.12)⁹⁴.

Utożsamienie apostołów z izraelskimi plemionami nie jest właściwe jedynie współczesnym egzegetom. R. E. Winkle podaje szereg późniejszych chrześcijańskich tradycji, które utożsamiały Judasza z plemieniem Dana: syryjska *Księga Jaskini Skarbów* (IV w.) (Judasz miał pochodzić z plemienia Gada lub Dana), Prokop z Gazy († 528) w komentarzu do Rdz 49,16–18, etiopskie dzieło *Walki Apostołów* w rozdziale o genealogiach dwunastu apostołów (VI w.), *Kronika Michała Syryjczyka*, Salomon z Basry w *Księdze Pszczoły* (Judasz pochodził z pokolenia Gada, ale według opinii mniejszości był z pokolenia Dana)⁹⁵.

⁹³ Zob. A. Gagné, *Caractérisation des figures de Satan et de Judas dans le IVe Évangile: stratégie narrative et déploiement des intrigues de conflit*, Science et esprit 55 (2003) 263–284.

⁹⁴ R.E. Winkle, *Another Look*, 63. Autor ten (ibid., 63, note 29) podkreśla także, że terminy κλη/roj oraz κληρονομία były używane zamiennie w odniesieniu do terytoriów plemiennych (Joz 19,1–2.39.47). *Testament Dana* 7,3 mówi o pozbawieniu Dana *dziedzictwa*. *Testament Asera* 7,6 przepowiada rozproszenie Gada i Dana, tak że nie będą znali swych ziem, plemion i języka.

⁹⁵ R.E. Winkle, *Another Look*, 63–64. Od XIII w. istnieje już tylko tradycja o pochodzeniu Judasza z pokolenia Dana. Jako argument za identyfikacją Judasza z Danem, Winkle (ibid., 65–66) przywołuje również tradycje, które identyfikowały Dana z wężem; bazują one na Rdz 49,17, gdzie czytamy, że Dan *będzie jak wąż na drodze, jak żmija jadowita na ścieżce*. J. R. Harris („Did Judas Really Commit Suicide?”, *AJT* 4 [1900] 508) sugerował, że opis śmierci Judasza mówiący o jego *przewróceniu się głową do przodu*, tj. padnięciu na brzuch – πρηνής γενόμενος (Dz 1,18) – miałyby nawiązywać do protoewangelii mówiącej o czołganiu się węża na brzuchu (Rdz 3,14). Następnie F. H. Chase („In *prēnēs genomenos* in Acts I 18”, *JTS* 13 [1912] 278–285) sugerował, że wyrażenie πρηνής γενόμενος (Dz 1,18) jest określeniem medycznym na *opuchliznę*. Śmierć Judasza opisana w Dz 1,18 byłaby zatem efektem jego opuchnięcia, pęknięcia i wypłynięcia jego wnętrzości. Późniejsze tradycje tak właśnie, jako opuchnięcie i pęknięcie, przedstawiają śmierć węża – np. gnostyckie *Dzieje*

S. Pinès omawia także arabski tekst *Kitāb al-ʿInwan*, który zawiera listę apostołów wraz z nazwami poszczególnych plemion, z których pochodzili. Autorem tekstu jest Agapius (arab. Maḥbūb), biskup Manbidż (dzisiejsza Syria), żyjący na przełomie XI i X w.⁹⁶

W sposób oczywisty słabością tego wyjaśnienia jest fakt, że wszelkie świadectwa dotyczące relacji między Danem i Judaszem są późniejsze niż NT⁹⁷. Bezsprzecznie jednak związek między dwunastoma plemionami i dwunastoma apostołami obecny na kartach NT uwiarygodnia takie rozwiązanie.

Wnioski

Opieczętowani, w symbolicznej liczbie 144 000, to odnowiony Izrael–Kościół. Jest to zjednoczony lud ST, reprezentowany przez dwanaście plemion, oraz NT, reprezentowany przez dwunastu apostołów, oddający hołd Mesjaszowi–Barankowi. Członkami Izraela są zarówno poganie, jak i etniczni Żydzi. Nie jest to jakaś ograniczona grupa będąca częścią Izraela, ale *cały* Izrael.

Lista dwunastu plemion nie ma swego dokładnego odpowiednika w ST ani też w pozabiblijnej literaturze żydowskiej. Najprawdopodobniej bazuje ona na

Tomasza 30–33 (wąż który nakłonił Judasza do wydania Jezusa), *Arabska Ewangelia Dzieciństwa* 42, *Tomaszowa Ewangelia Dzieciństwa* 16 (grecki tekst), 15 (łaciński tekst) czy też *Ewangelia Pseudo-Mateusza* 41. Powiązanie między wężem, Danem i Judaszem jest o tyle istotne w kontekście Ap, że księga ta nasycona jest polemiką z Szatanem przedstawianym jako wąż i smok – zob. *wąż* (ὄφις) – 12,9.14.15; 20,2; *smok* (δράκων) – 12,3.4.7.9.12.16.17; 13,2.4.11; 16,13; 20,2. Wąż ten, co istotne, identyfikowany jest z wężem z Rdz 3,1–15 – zob. Ap 12; 20,2. Identyfikacja węża z Rdz 3 z szatanem jest widoczna w Mdr 2,24. Warto zwrócić także uwagę na teksty Filona (*De agricultura* 95 oraz 99), a zatem czasy współczesne powstaniu NT, który identyfikuje węża z pokolenia Dana z Rdz 49,17 z miedzianym wężem Mojżesza (Lb 21,4–9) i *explicite* przeciwstawia się jego powiązaniu z wężem protoewangelii (Rdz 3,1–15). Winkle (*Another Look*, 61, przypis 22) zwraca uwagę na *T. Dan* 1,4–7, wg którego Danowi podobało się sprzedanie Józefa do niewoli oraz Dan ucieszył się śmiercią Józefa. Winkle sugeruje, że w czynach Judasza można widzieć paralełę do zachowania Dana.

⁹⁶ S. Pinès, *Notes*, 153, przypis 14. Tekst arabski: L. Cheikho (ed.), *Agapius episcopus Mabbugensis. Historia universalis* (CSCO.A 10, III/5; Louvain: Peeters 1912) 242–244. Oto lista: (1) Piotr – Neftali, (2) Andrzej, (3) Jakub – Zabulon, (4) Jan, (5) Filip – Aser, (6) Bartłomiej – Issachar, (7) Tomasz – Juda, (8) Mateusz – Issachar, (9) Szymon – Efraim, (10) Juda – Symeon, (11) Jakub – Manasses, (12) Judasz Iskariota – Dan, (13) Maciej – Ruben. Brakuje w liście trzech plemion: Lewiego, Gada i Beniamina. Dwie pary braci: Piotr i Andrzej, oraz Jakub i Jan pochodzą kolejno z plemion Neftalego i Zabulona. Co ciekawe, Bartłomiej i Mateusz, którzy nie byli braćmi, pochodzą z tego samego plemienia Issachara.

⁹⁷ Zob. R. Bauckham, *List*, 114, przypis 3.

Rdz 49,3–27 lub Ez 48,31–34, poddana jest jednak zmianom, które mają swe źródło w ideach teologicznych autora Ap. Dla przykładu, Juda, plemię zwycięskiego Baranka, Mesjasza, stoi na czele. Daleka, ósma, pozycja Lewiego jest symbolicznym znakiem końca kapłaństwa starotestamentalnego. Przesunięcie synów niewolnic, Zilpy i Bilhy, przed pozostałych synów żon Jakubowych, Lei i Racheli, wskazuje na ustanie przywilejów wynikających z urodzenia; to znak, że członkami odnowionego Izraela są także poganie. Wysoka pozycja Manassesa może być znakiem nawrócenia Samarytan.

Obecność Manassesa w liście Janowej związana jest jednak przede wszystkim z wykluczeniem Dana spośród dwunastu plemion. Na usunięcie Danitów złożyły się dwie przyczyny. Pierwsza, to zła reputacja tego plemienia poświadczona przez ST i obecna także w czasach powstawania NT (idolatria i związki z Szatanem). Druga, to właściwe autorowi Apokalipsy, ale także innym pismom NT (Mt 19,28; Łk 22,30), spojrzenie na dwanaście plemion Izraela przez pryzmat dwunastu apostołów (Ap 21,12–14). Skutkuje ono usunięciem Dana, identyfikowanym z Judaszem, i wstawieniem na jego miejsce Manassesa. Preferencja dla Manassesa, na niekorzyść jego brata Efraima, wynika z negatywnego obrazu Efraima na kartach ST i w literaturze pozabiblijnej okresu NT, jako idolatry i rebelianta. Brak Dana i Efraima, dwóch plemion powiązanych z bałwochwalstwem, jest znakiem czystości wiary odrodzonego Izraela.

Summary

The Old Testament and the peritestamental literature contain no list of the sons of Jacob-Israel or of the tribes of Israel which corresponds exactly to the list in Rev 7:5–8, with regard to either order or content. Neither genealogical nor geographical principles apply to the list. If, however, one sees in this list a portrayal of the Church as the restored, eschatological Israel, built out of the twelve tribes on the foundation of the twelve apostles, then both the choice of the names and their order conform to reasonable explanation. The most salient issue, namely the dropping of Dan from the list, is most likely the result of this tribe's association with idolatry and with Judas Iscariot. Similarly, the mention of Manasseh instead of, as one might expect, his younger but more privileged brother Ephraim, likely stems from the association of the latter with idolatry and rebellion.